Martin Đurđević: MEMOARI SA BALKANA

Knjiga koju su, kako navodi priređivač mr Radoman Vukotin Perković, "istoričari, putopisci i književnici koristili, a vrlo rijetko citirali", nakon prvog izdanja iz 1910. (Sarajevo), tek je nedavno, u Novom Sadu, ponovo štampana. Đurđević je bio iz Zapadne Hercegovine, a njegova lucidna zapažanja o Crnogorcima, ali i njihovom okruženju, ostavljaju utisak jasnijih uvida od mnogih kasnijih profesionalnih istoričara.

Crnogorske čete kao pakleni dusi dopirali i do neretvanske doline, harajući i ubijajući

Rodno mjesto u Hercegovini Doljani, kotar stolački. Jer tu nije bilo osnovne škole, moj me dobri otac dade na nauke u Dubrovnik, hrvatsku Atenu. Tu sam boravio od god. 1854-1966. i kroz to sam vrijeme vršio osnovnu školu i jezuitsku gimnaziju na talijanskom jeziku. Tako sam imao priliku svojim očima vidjeti silnu tursku vojsku, a i mnoge strane pomorske vojnike, sve to god. 1858. Bilo je to ovako:
U proljeće one godine pojavi se pred Gružom do 80 turskih ratnih lađa, a u njima do 30.000 oružanih vojnika, sve jedan uz drugog na lađi ko zrno do zrna u šipku. Ova se vojska iskrcala u Gružu i utabori na Poljicu, gdje je bilo vježbalište carske vojske kao i danas. Turska je doduše imala svoje dvije luke na Obali Jadranskoga mora: Klek i Sutorinu, da u njima iskrca vojsku za ratne operacije po Hercegovini ili Crnoj Gori, ali je vazda morala od Austrije iskati dopuštenje za taj posao. No ovaj put bijaše Austriji draže, da se sva vojska iskrca u Gružu, i to po svoj prilici stoga, da bi i strane ratne lađe mogle bar donekle pratiti kretanje turske vojske prema Hercegovini i Crnoj Gori. Valja napomenuti, da je osim nekih austrijskih ratnih lađa bilo tu u Gružu i drugih i to: po dvije engleske, ruske, talijanske i francuske. I sad se najbolje sjećam francuske lađe "Algeziras" i njezinih pomorskih vojnika, crnaca iz Alžira. Na ovu sam lađu češće išao, jer su me zanimali ti crnci i uopće pomorska ratna uredba, koliko sam kao dječak od dvanaest godina mogao uživati u toj ratnoj tehnici. Ti su crnci imali svoju glazbu, pa bi često svirali i proizvađali narodne plesove, a Evropljani bi ih gledali s tolikim zanimanjem, s kojim i danas prate crnačke majstorluke u evropskim gradovima: Beču, Parizu i drugdje. Da li su ti crnci ostavili koju živu uspomenu u Dubrovniku kao ono Ašanti prije nekoliko godina u Beču, ne znam. Bog im, duša im! Nego ova obilna vojska stranih ratnih brodova i ona turska, što je neko vrijeme boravila u Gružu, dobro je bila došla susjedima Dubrovčanima: pazar svake ruke išao, da ne može bolje, jer je asker u ratno doba pun para, a misleći, da mu je glava osuđena na skoru smrt od topovskoga zrna ili gromke puške ili ljutog handžara, na pola zadvojan vojnik traži utjehu u alkoholu i svakojakoj razuzdanosti. S toga je tu bilo raznih prizora veselih, bučnih a koji put i opasnih, te je redarstvo imalo pune ruke posla da uzdrži red i mir tako malonom mjestu, a između tako puno vojnika i građana. Osobito se pak dobro sjećam 15. avgusta, kad su Francuzi slavili imendan carice Marije Eugenije. Državna je to bila slava, a od tri dana. U tu su svrhu francuski mornari bili pozvali na slavu vojnike, stranih vlasti; veselili su se ko vojnici i to većinom momci, a puna džepa i mnogi sluteć, da mu je to zadnji užitak. Po Dubrovniku je bilo pijanih vojnika svake vrste i narodnosti; mnogi bi se izvalili, te ne bi mogli dalje. Na to bi kasnije došla kola s vojnicima, pokupili bi po raznim budžacima i uskim ulicama svoje kolege, pa ih odnijeli u Gruž i tu predali lađi, kojoj je pripadao koji vojnik. Nego da se vratimo na ovu veliku tursku vojsku od 30.000.
Poznato jem, da je Crna Gora do 1878. bila kud i kamo manja nego li iza te godine, a uz to ono tlo bilo vrlo krševito. Kad bi uz ta dva zla nadošla još suša, evo ti sveopće oskudice ili - jasnije da kažem - u neku ruku gladi i po ljude i po stoku, pa druge zarade nije bilo u tih gorskih stanara, nego za pušku i nož, te hajde preko crnogorske granice u susjednu Hercegovinu i plijeni, što možeš i ne možeš. U Hercegovini su trpjeli od Crnogoraca najviše kotari Pive, Gacka, Bileća i Korjenići trebinjskog kotara. Bilo je slučajeva, da su te hajdučke čete kao pakleni dusi u ljudskom kipu dopirali i do neretvanske doline harajuć i ubijajuć ko koga, kad hara i tamani sve, u čem nađe ljudskog života.
Ovake bi čete najradije tražile bogate stočare, pa kad bi se Crnogorci kod njih najeli i napili pod domaću, tada bi u ime djelotvorne zahvalnosti tim stočarima oteli po mogućnosti i koju stotinu ovaca, krava i koza. Radi tog bi se naravno digla četa u Hercegovini na te Crnogorce, pa hajde za njima u potjeru, da se spasi blago, pa bi koji put i bilo sreće, a koji put ode i blago i još možda i nečija nevina glava, jer bi te čete međusobno puškarale, pa po čijoj glavi bilo da bilo.
Već iz toga svako vidi vrlo jasno, da turski korduni pogranične straže nijesu bili kadri držati mir na granici ovih ratobornih gorštaka. Za to je Turska često slala vojsku na Crnu Goru, da je pokori, i paše su dolazile čak na Cetinje, ali opet sve uzalud. Tako je i ovaj put to pogranično hajdukovanje i čarkanje bilo uzrokom, te Turska posla na Crnu Goru dosta veliku vojsku od 30.000. Na čemu te cijele vojske bijaše Omer-paša latas, rodom Ličanin, a austrijski bjegunac iz austrijske vojske sa šaržom kadeta. No on je bio samo doveo vojsku u Dubrovnik, odnosno Gruž. S njim je bilo još i drugih paša i generala.

Crnogorska vojska je na Grahovcu čestom izmjenom odjeće stvorila utisak da je pet puta brojnija

Dubrovačko je redarstvo znalo dobro, da je Omer - paša austrijski bjegunac, te da bi ga zbog toga trebalo zatvoriti po zakonu, ali ne smjede to učiniti na svoju, već upita Beč, šta će raditi. No Beč naredi, da se tri dna čini parada u počast Omer - paši. Tako je i bilo; to sam gledao svojim očima. Turska je vojska išla malo po malo iz Gruža u Trebinju i konačno se utabori na Grahovcu, a Crnogorci protiv njih u Grahovu pod vođstvom kneza Danila i brata mu Mirka. Od svih junaka iz Hercegovine, koji su bili došli u pomoć Crnogorcima, najviše se je tu istaknuo Luka Vukalović, glavna ličnost u drugom eposu "Osvetnika" našega slavnog pjesnika fra Grge Martića. Turci se pod vođstvom Kadri - paše sukobiše dva puta s Crnogorcima: dne 29. aprila i 1. maja ove iste godine 1858, no bez koristi; pače još lješinama potaracaše bojno polje Grahovo i mnogi još odnese na tjelu teških znakova o nedaći toga žestokoga boja. I Crnogorci ostaviše na toj krvavoj areni lijep broj svojih junaka, ali bar tom junačkom krvi izvojštiše sjajnu pojedu nad kud i kamo jačim protivnikom. Ona mala crkvica, što je podignuta na Grahovu na spomen pokojnim junacima, braniteljima i vjere i slobode i domovine, ostat će kao vidljivo svjedočanstvo tog crnogorskog junaštva, dokle god bude zadnjeg kamena od te priproste crkvice, što je podignuta 1864. god.
Nego na ovom mjestu valja nešto spomenuti, što karakteriše Crnogorce kao lukave borce. Vojskom je, kako sam već spomenuo, zapovijedao sam knez Danilo, a nije imao više od 5.000 borilaca. S toga je manevrirao po brdima okolo Grahova, pa bi udesio, da bi to 5.000 vojnika prošlo u raznovrsnom odijelu pet do šest puta na dan. Turci nijesu bili shvatili te lukavštine, te su motreći Crnogorce dalekozorom, gdje idu jedni iza drugih, doista mislili, da su to razni crnogorski odjeli i da može biti crnogorske vojske oko 30.000 kao i u njih. Znajući pak Turci, kakvi su junaci Crnogorci i kako su strašni osobito kad dođu do ljutog handžara, ne smjedoše boja zametnuti, već su se držali u defanzivi. Uz tu varku (sa crnogorske strane) odluči knez Danilo još nešto nepovoljno po Turke, na ime noću na njih navaliti, da Turci ne mognu vidjeti, koliko zbilja ima njihovih protivnika. Kad su dakle Turci bili na počinku, eto ti u noći crnogorske kao paklenske čete, poubijaše puškama i topovima, a što su živo bili zatekli, iznakaziše odrezavši nos i uši govoreći: "Ako nam se ikad povratite u Crnu Goru, poznat ćemo vas po ovome biljegu, pa ćemo vam onda i glavu odsjeći".
Tako se žalosno po Turke svrši ona bitka na Grahovu, a Crna Gora još otkinu od Turske Grahovo, s Korjenićem za vazda. Kadri - paša i mnogi turski dostojanstvenici ostaviše kosti na tom bojnom polju.
One godine za školskih praznika ja odoh kući u Hercegovinu. O praznicima sam najmanje provodio vrijeme loveći golubove, grlice i druge ptice po doljanskom i dračevskom polju. Jednog dana loveći stadoh kod bistrog i hladnog vrutka "Studenog vrela" kod doljanske crkve. U to doba prolaziše kraj mene nekoliko stotina tužnih ranjenika i bolesnika na konjima, gotovo svi ogrnuti crnim kabanicama, a glave im omotane bijelim krpama. Upitah nekoje: "Šta Vam je?" - a oni odgovoriše: "Karadag kesmiš buruni, kesmiš - kulagi". Crnogorac odrezao nos odrezao uho. I tako projašaše jadnici put Kleka, gdje ih poslije dva dana ukrcaše na turske lađe i odvezoše put istoka u domovinu. Kad se ova vojna tako nesretno završi, Turska pomisli, da ove jade treba sasvim drugačije liječiti. S toga sakupi 5.000 dobrovoljaca raznih narodnosti svoga carstva iz balkanskih krajeva i svakovrsne vjere iz Epira i Makedonije, a to sve po izboru junaka u svome narodnom odjelu i pod narodnim oružjem, pa ih razmjesti po raznim tačkama crnogorske granice pod glavnim zapovjedništvom Dedage Čengića, sina glasovitog Smailage. Viđao sam razne odjele toga bašibozuka u raznolikom odijelu. Jedni su imali arnautske fistane, drugi dolame makedonske, a Bošnjaci su voljeli crvene čakšire sa fermenom i čepkenima. Tada je Lazar Sočica bio kod Dedage Čengića obljubljen juzbaša (kapetan).

Svjetina navali k vješalima, izotkida haljine s obješenog hajduka, sve na komadiće i odnese

I zapovjednici su nosili raznolike haljine prema običaju svog zavičaja; samo su prosti bašibozuci nosili opanke, a časnici kao konjanici imali su crvene čizme s kalčinama, nešto bolje fermene i čipkene izvezene zlatom. Osim toga su časnici nosili s lijeve strane sablju i kubure za pasom, a obični su vojnici uz dugački dževherdar (pušku) imali za pasom jatagan i po dvije kubure. Ovi su bašibozuci imali dobru plaću i uz to dobivali brašna i bravetine. Na taj ih je način morala turska uprava uza se držati, jer su ovaki vojnici pod plaću lako mogli prebjeći na crnogorsku stranu, ako bi im se učinila veća napravda. No ni ova bašibozučka uredba nije valjala po Tursku, jer se ovi bašibozuci izrodiše u prave razbojnike: strah i trepet zadavali su svuda, gdje bi se našli, i u istinu činili razne zulume. S toga nakon 5 godina raspusti Turska ove bašibozuke, pa na granicu postavi redovne kordunaše. Uz to pogradi kule i utvrdi Dugu i Nikšić što je bolje mogla. Duga je ono dugačko ždrijelo, kojim se ide od Gacke do Nikšića. Bila je obrasla gustom i visokom šumom, tako da bi u njoj jedna mala četa mogla suzbiti, pače uništiti veliki odio vojske. Kad Turska raspusti Dedaginu vojsu, isječe ovu šumu i potroši silne miliune novaca za utvrde, te se tako za neko vrijeme osigura mir na granici i opskrbljivanje Nikšića živežom i drugim ratnim stvarima. No među tim su se opet čete hajdučke po planinama Gacka i Bileća oglašivale. Najčuveniji hajduk onog vremena bijaše Petko Kovačević. Petko je dosta turskih kuća porobio, ubio do 50 Turaka i ime svake svoje žrtve urezao na svome džehverdardu. Napokon uhvatiše Turci i njega sa sinom mu Stojanom i dovedoše u Mostar.

MOSTAR - SMRTNE KAZNE - HADŽIBEGOVA KULA - STRANI KONZULI - HAJKA NA SKAKAVCE: God. 1866. svrših ja svoje nauke u Dubrovniku pa se vratih u Hercegovinu i to u Mostar. Odmah drugi dan po svom dolasku čuh neko komešanje i govorkanje: "Eno odvedoše Petka Kovačevića, da ga objese!" Potrčah ja, da vidim prvi put u svome životu kako vješaju čovjeka, a biješe mi onda okolo 19 godina. Plaho mi je kucalo srce, dok sam gledao taj strašni prizor. Nije lasno gledati takovi prizor mladiću nakon 10 godina života u jednom konviktu, gdje je učio da se imade živjeti u miru Božijemu i da valja ljubiti svoga bližnjega kao sama sebe. Nasred mostarske Velike Tepe biše zabijena dva debela stupa u zemlju, a iznad njih pričvršćena odeblja soha. Sa sredine te sohe spušta se debeo konop pod dnu namazan lojem i safunom, da se može sklizati. Takova su bila onda u nas vješala. Kad je to bilo gotovo, dovedoše Petka Kovačevića pod vješala. Silna se svjetina bješe skupila na Tepi. Petko Kovačević prekrsti se i pomoli Bogu, zatim skide kapu zamoli zapitijanskog čauša, da je dade njegovom sinu Stojanu. Onda zavika Petko: "Junak sam živio i junak ću umrijeti, a Turcima sam dosta jada zadao. Hajde vješajte!" Sada zaptije popeše Petka na klupicu, natakoše mu konop na vrat, oturiše nogom klupu ispod nogu, a konop stegnuše. Petko se nije više ni makao. Iza tog strašnog čina navali svijetina k vješalima, izotkida haljine Petka Kovačevića sve na komadiće i odnese. Ja upitah, zašto to oni rade, a oni mi odgovoriše da komadić od haljine obješenoga donosi veliku sreću u lovu. Petka Kovačevića nestade s ovog svijeta, a njegov sin Stojan, ostade u kuli na mostarskom mostu i u teškim

lancima s mnogo drugih hajduka. Dosta sam mu puta prolazeći preko mosta dobacio po koji groš, da kupi hljeba. Nije bilo prošlo šest mjeseci, imali su pogubiti opet jednog zlikovca iz kotara Nevesinja. On je bio ubio svog agu, no uhvatiće ga i osudiše na smrt i to tako, da mu glavu odsjeku. Pod mostarskim mostom, gdje Radobolja utječe u Neretvu, morala se je izvršiti ta smrtna kazna. Već dovedoše osuđenika. Ja opet dođoh, da vidim taj prizor, a gledao sam ga s vrha mosta, jer mi je bilo mrsko odveć blizu stajati. Sputiše mu ruke posadiše ga na zemlju klečeći.

Tada se sudilo više po šerijatu nego po kanunu jer se sudije još nijesu bile privikle na njega

U to osuđenik pognuo glavu, a zaptija ga udari devet puta po šiji, dok mu je glavu odsjekao uz veliku uzrujanost i viku prisutne svijetine. Ovaj osuđenik bijaše također istočno - pravoslavne vjere. Ovdje ću primjetiti, da je u Turaka, kad sijeku glave, bio ovaj običaj: ako je Turčin, metnu mu glavu pod pazuh; a ako je kršćanin među noge, no ako je osuđen bio kakov ugledan Turčin, dali bi mu otrova uoči dana, kada bi valjalo izvršiti smrtnu kaznu, da ne pretrpi sramote pred svjetinom. Naravno protekcija svagdje vlada. Nekoliko godina kasnije vidjeh opet jednog hrišćanina iz kotara Lijevna obješena nasred Latinskog mosta u Sarajevu. Taj nesretnik bijaše ubio na konaku kao gosta u svojoj kući jednog Turčina, trgovca marvom, koji se je vraćao z godišnjeg sajma iz Glamoča i opljačkao mu svu gotovinu. Konja mu je bio također ubio, te obje lješine s bisagama i haljinama u jednu jamu zatrpao, da se zagubi trag svemu. Ali i njega pronađoše i osudiše na vješala. Vješali su ga zaptije na isti način kao i Petka Kovačevića, no ovoga su puta u formuli vješanja nešto nadodali: lešina je od jutra do mraka visjela, a zaptija desetak, koji su stražili, cijeli su se dan zabavljali tako, da su hvatali lješinu, što je visjela na dugom konopcu, za noge, pa bi je zavrtjeli, a konopac bi se najprvo zavijao, pa bi se onda sam odvijao natrag, a lješina bi se sama vrtjela sad na lijevo, sad na desno. Ovdje valja dodati nešto općenito o tim kaznama. Nadležni bi sud izrekao osudu, da se ovaj ili onaj krivac imade usmrtiti (katl); ali kako, to nije bilo u osudi označeno. Ministarstvo bi pravde u Carigradu osudu potvrdilo ili zbacilo, a stvar je bila zaptijanskog zbora kao egzekutivnog organa izvršiti osudu, kako bi mu po volji bilo. Tada se je sudilo svakome većma po šerijatu nego li po kanunu. Kanun je bio nedavno izišao, pa se sudije nijesu bile još privikle na njega. Uz sudije su sjedili i prisjednici, ljudi iz naroda svake vjere; ali su ovi prisjednici gotovo svi bili analfabeti, pa su na osude i odluke (mazbate) samo pritiskivali svoje muhure (pečate). Ista institucija traje još i danas u nas u Bosni i Hercegovini kod sudova i drugih vlasti, a prisjednici su i danas još vjećim djelom analfabeti pa nije ni čudo, ako ih je takovih bilo u ona stara vremena. U turskim je zakonima vrjedio ovaj princip: glavu za glavu, oko za oko, ruku za ruku, nogu za nogu, itd - privatni oštećenik, odnosno rodbina ubijenog, mogla je orprostiti ubojici smrtnu kaznu, naravno uz materijalnu odštetu. Kad bi koji zlikovac bio osuđen na smrt, vlast bi ponajprvo upitala najbližu rodbinu, bi li oprostila smrtnu kaznu osuđeniku i primila kakovu odštetu. Kad bi rodbina oprostila smrtnu kaznu uz neku odštetu, tada vlast ne bi izvršila smrtne kazne, nego bi osuđenika otpremila na doživotnu robiju. Mjesto robije za Bosnu i Hercegovinu bilo je Vidin u dunavskom vilajetu. Bosna i Hercegovina preživjela je dosta burnih vremena za vladanja osmanlijskoga gospodara u više od 400 godina, pa nije čudo, ako su groblja u Vidinu prenapunjena kostima Bosanaca i Hercegovaca. Pošto se je Bugarska oslobodila, pušteni su bivši svi kažnjenici iz Vidina na slobodu, pa se mnogi Bošnjaci i Hercegovci, koji su još u životu bili, vratiše k svojim kućama.
Idući iz Mostara preko Hrasna u Klek nanese me put kraj Hadži - begove kule na Utovu. Utovu, ubavo seoce u kršu, leži između Popova i Žabe Velike. Žaba Velika je brdo dosta visoko, a naliči potpuno devi s dvije grbe. Na brežuljku više Utova, a na podnožju Žabe Velike, uzdiže se Hadžibegova kula, u krugu sazidana, dosta visoka i okružena raznim zgradama za stanovanje. Sve se to skupa pričinja kao mali viteški gradić, a dosta je majka u crno zavio. To je bila rezidencija odmetnika Hadži-Derviš-bega Rizvanbegovića, s nadjevkom Stočevića. Taj Hadži - beg bijaše skupio okolo šest stotina dobrovoljaca, ponajviše kršćana Dalmatinaca, Hercegovaca i francuskih bjegunaca od Marmonta generala, koji je tada vladao Dalmacijom, a to sve ljudi zlikovaca onog vremena, sve s koca i konopca.

Kolac bijaše dobro uglađen, namazan lojem, debeo 15 cm, dug dva i po metra i na vrhu dobro zaoštren

To je bila strašna šteta; harala je, pljačkala i robila nemilice po Dalmaciji i Hercegovini i svukud, dokle je mogla dopirati. Hadži - beg je znao svoje najvjernije ljude i prijatelje iz Dalmacije do svog gradića domanati, pa iz osvete, što mu ne bi darova donijeli, objesiti ili nabiti na kolac ili ubaciti u usijanu peć, neka u mukama izgore. Nije bio oženjen, nego je oskvrnjivao kršćanske djevojke i žene po miloj volji, te stoga mnogi prebjegoše u Dalmaciju. Poznavao sam nekoliko obitelji u Dubrovniku i nekim mjestima oko Stona koje su od Hadžibegova zuluma morale svoju rođenu grudu ostaviti. Kad bi koja djevojka ostala s Hadži - begom noseća, ovaj bi prisiljavao momke, da je uzmu za ženu. Momku nije drugo bilo: ili vjenčati ili na kolac ili u goruću peć. Umiranje na kocu bilo je strašnije nego na križu. Takav kolac bijaše dobro uglađen, namazan lojem, debeo 15 cm, dug 2 i po metra i na vrhu dobro zaoštren. Ko bi bio osuđen, da ga nabiju na kolac i tu nađe groznu mučeničku smrt, u toga bi vješto uturili takav kolac na donji otvor, pa bi ga protisli između crijeva i rebara, te bi kolac izbio kroz meso za vratom tako, da se ne bi (oštetio) ozlijedio drob i džigerica. Po tom bi zabili kolac u zemlju i čovjek bi po tri dana morao visjeti i živeti na mukama, ako bi toliko mogao trpjeti. U to bi vrijeme gavranovi i druge ptice dolazile na živu lješinu, trgale meso s kostiju kljuvale oči nesretnom čovjeku. Za tih bi muka bijednik osjećao silnu žeđu, no ne bi mu htjeli dati vode, samo da dulje pati, jer da bi se napio, prije bi se rastavio s ovim svijetom i lišio muka, koje je izmislila demonska duša. No Hadži - begu nijesu bila dosadna ova mučila, već je izmišljao nove vrste muka. Tako je on znao narediti, da se skuči mlad hrast jakim konopcem sve do zemlje, pa bi dao privjezati čovjeka za vrh hrasta uzicom oko vrata. Kad bi to bilo gotovo, sluge bi Hadži - begove odsjekle konopac naglo, te bi se hrast svojom silom povratio u svoje prvašnje stanje povukavši nesretnika u zrak tako jako, da bi glava odletjela na jednu, a truplo na drugu stranu. Tako bi čovjek iz zraka naglo pao na kamenje i tu se sav zdrobio, a dok bi bio u zraku, padala bi - kiša od mučeničke krvi! Pa da čovjek ne može biti najgora zvijer!
Hadži - beg je smatrao sav prijedjel od Krupe u Gabeli sve do Kleka svojim vlasništvom, te su mu svi morali plaćati danak kao i sve agrarne daće. Imao je na kuli i jedan top. Ali mu taj top nije služio za odbranu od

neprijateljske strane, nego da gruvanjem i tutnjavom zastrašuje nadaleko okolicu, te da se znade, da je Hadžibeg na Utovu još u životu. Ali - paša Rizvanbegović uviđe najposlije da su zulumi raji dodijali, pa domami na lijep način toga svoga brata Hadži - bega u Stolac i tu ga dade ubiti po svojim kavezima. Tako se jadna raja oslobodi velikog zulumćara. Eno kule Hadži - begove i sada na Utovu s ostalim ruševinama; o njoj znade i sada sva okolica pripovijedati svakojake jade. Ta se kula Hadži - begova može vidjeti iz željezničkog vlaka malo prije, nego se u stanicu "Utovo" uljegne iduć iz Hrasna s desne strane, a stoji na brijegu. Upravo kad se vratila sa Kleka u Mostar, stiže iz Sarajeva valija Osman-Šaruf-Paša, s pridjevkom Topola, s četrdeset zaptijelskih konjanika da obiđe Hercegovinu. U ono doba bijahu u Mostaru tri konzula: austrijski, ruski i francuski. Austrijski konzul bijaše Vasić, ruski Bezobrazoff, a francuski Moreau. Sva tri su me konzula tako bila zavoljela, da sam vazda mogao unići u njihove konzulate a osobito se je za mene zanimao g. Moreau. Baš onog vremena bijaše pomorska bitka na Visu između talijanskih i austrijskih ratnih lađa, te smo čuli tutnjavu topova čak u Mostaru. U to dođe brzojavna vijest u francuski konzulat, da su Austrijanci poraženi i da su im lađe potopljene; ali malo kasnije stiže opet brzojav, da su Talijani poraženi i mornaricu izgubili. Ne bješe to drago francuskom konzulu, a poznato je, da su Italija i Francuska bile saveznice.

Sultan Abdul-Aziz podiže se iz Carigrada sa 500 pratilaca da pohodi izložbu u Parizu

Jednog dana sjedih kod g. Moreaua za ručkom, kad kavaz najavi konsulu, da je došao valija Osman-Šerif paša u pohode. Tom prigodom predstavi me konzul valiji veleć, da bi vlada imala uzimati u službe mlade ljude, koji su u inozemstvu učinili moderne škole. Valija odgovori: "Vrlo dobro"! i odmah napisa brzojav u Carigrad, da me prime u službu. I za nekoliko dana dođe od ministarstva odgovor, da mi se odmah dade služba i da si izaberem struku. - U Turskoj su bile dvije korespodencije brzojavne; jedna međunarodna, to jeste za strane jezike sa uredovnim jezikom francuskim, a druga s čisto turskim. Ja izabrah brzojavnu međunarodnu struku, a poglavar mi bijaše jedan Francuz, po imenu Bazin. Pokojni biskup Kraljević, imao je u Mostaru jednu konfensionalnu školu, u kojoj su učesnici učili također turski jezik, a učitelj turskog jezika bijaše neki Jahja efendija, vrlo dobroćudan čovjek. Ja stadoh odmah učiti turski jezik počam od elif, be, te, se itd.. i pomoću Jahja - efendije naučih dosta turski, a u francuskom konzulatu opet brzo naučih francuski. Pošto se izvježbah u brzojavnoj službi, postadoh pravim činovnikom. Tada bješe u Mostaru mutisarifom Našid - paša, koji je upravljao cijelom Hercegovinom. To je bio prijazan čovjek, kad bih god k njemu došao, ljubazno bi me primio. One godine bijahu u Hercegovinu navalili skakavci jatimice kao oblaci. Harali su nemilice sve doline i usjeve kao u Africi. Znalo se je, da ti skakavci obično ne žive u Hercegovini, jer ih prije nije bilo, ali se ipak nije znalo, odakle su, tolika sila, doletjela i pritisnula Bišćepolje od Buen do Mostara. Našid - paša odredi hajku na skakavce, a na čelu hajke bijaše glavom taj paša. Malo i veliko, iz okolišnih sela i građani iz Mostara, bijahu se u rano jutro sakupili na Buni. Najprvo su bili skopali jarke na više mjesta po Bišću, razapeli ponjave i ćilime na sohama i s gornju stranu jaraka, pa su onda počam od Bune gonili skakavce granjem pred sobom, od jarka do jarka sve do Mostara. Skakavci bi leteći udarili na ponjave i ćilime, te bi pali u jarke, a svijet bi prihvatio za lopate, te bi ih zemljom u jarcima zatrpao na tovare. Tako na sreću za dva dana uništiše skakavce, a dabome na polju su već bili učinili veliku štetu. Godine 1867. bijaše u Parizu univerzalna izložba. Sultan se Abdul - Aziz prvi put podiže sa 500 pratilaca iz Carigrada, da pohodi izložbu i neke evropske vladare. Ali na čiji je trošak on bio poduzeo tako veliko i skupo putovanje. Čujte! Svaki činovnik, bez ikakve razlike, u čitavom carstvu, morao je jednu svoju mjesečnu plaću, a to mjeseca avgusta 1867, caru pokloniti i na svoj trošak svaki posebno poštom u Carigrad opremiti. Tako i ja svojih 600 groša zavezah u poseban svežanj i otpremih u Carigrad. Ni danas još ne znam, zašto je car putovao po Evropi na trošak svojih činovnika i sve carevine, kad je mogao grabiti bez kontrole iz blagajna, koliko je god htio. Sigurno su onog vremena bile blagajne vazda prazne, pa se je na taj način pomagao, a jadni činovnici neka pušu u prazne dlane i prave dugove. Uostalom da su činovnici redovito primali plaću, ne bi bilo ni po jada. Poznato je kako se u Turskoj plaćaju činovnici; sve po malo, a nikad konačnog obračuna. Pa tako se isto nijesu ni porez i ostale daće redovito pobirale.

PUT U SARAJEVO - UPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI - RAZNO: U septembru 1867. bijah premješten u Sarajevo, te se spremah na put. U gosp. Moreau - a bila lovačka kuja lijepe pasmine, koja bijaše malo prije toga okotila 13 - tero štenadi. G. Moreau natovari mi brigu na vrat, da ponesem valiji Osman-Šefir-paši dvoje štenadi i jedan veliki oleander u loncu. Onda nije bilo od Mostara do Sarajeva ceste, pa sam bio na veliku muku udario jašući preko brda i planine Prenja sa još jednim tovarnim konjem, koji je nosio moju prtljagu, dva pašina šteneta i oleander. Prvi mi konak bijaše preko Porima na Zemljima, drugi za Lipetima u Borku.

Pod Lipetima vidjeh mnoge grobove onih što su Omer-paši 1847. priječili put u Hercegovinu

Pod Lipetima viđah mnogo grobova od onih, što su pali u bitki proti Omer - paše kad su mu htjeli 1847. spriječiti dolazak u Hercegovinu. Treći konak bijaše Konjic, četvrti Pazarić, a peti Sarajevo. Preda me iziđe do Ilidže moj novi poglavar, g. Desire Lachaise, s Grkom Georgesom Basiliadesom, koji je također bio u međunarodnom brzojavu. Došav u Sarajevo odjašim kod g. Lachaise - a. Ovaj gospodin bijaše odmakao u godinama, oženjen svojom zemljakinjom Francuskinjom, bez djece. Lachaise je bio prije računarski oficir u Algeriji, a kasnije u vojsci Bazinovoj na Savastopolu. On mi je često pričao razne epizode iz Krimskog rata. Nakon toga rata posvetio se međunarodnom brzojavu, koji je onda istom bio uspostavljen na istoku. Sutra dan posla dvoje štenadi i oleander Osman-Šerif-paši s konzulovim pozdravom. Vrlo mu ugodni bijahu konsulovi darovi, a i mene prijazno primi, po svojim agama podvori me kavom, limunatom i cigaretama. To bijaše povod, da sam kod valije stekao neku protekciju, te sam ga češće pohodio, a uz ramazanske postove išao sam mu često na iftar (večernji doručak nakon dnevnog posta). Sad opet počeh učiti turski, za vremena izvan službe, pohađao sam ruždiju, neku vrstu srednje škole. Pohađao sam i tekije (muslomanske samostane), da proučim i život derviša. Derviša imade raznih vrsta, a i oblače se raznoliko; oni ne imadu propisane nošnje kao kršćanski redovi. Svi nose dugačku džubu (mantiju) razne boje, kako koji hoće; svi nose bijele ćulahe visoke i turbane razne boje: bijele, crne i zelene, prema vrsti šljedbe, kojoj pripadaju. Derviši nose crnu koru velikog indijanskog oraha, pa je pružaju, da im se novaca udijeli. Uz to nose neki sablju, neki koplje, a neki sjekiru u obliku polumjeseca i rog, u koji trube sazivajući duhove, pa onda gataju.

Kad se sastanu u tekiji ili džamiji, pridruže im se i drugi muslomani, pa se svi skupa hukću (uče i pjevaju): Allah! Allah! ili: La-i-la-e-ilallah. (Nema Boga nad Boga), sve dotle, dok im usta ne zapjene i dok ne padnu u nesvijest. Mene je zanimalo doći u dodir sa dervišima svih krajeva, a najviše s onima, koji su u Bosnu dolazili iz dalekog istoka: iz Indije, iz Buhare, Turkestana, Perzije i Male Azije, iz Arbistana itd. - Među njima vidio sam i Budista. Derviši sa istočnih strana rekli su mi da najvole Zebhur (Davidove psalme). On su ih pjevali plešući i svirajuć na trstene ili mjedene duduke (flaute). Najzanimljivija mi je bila tekija sedmorice (Jedilerin tekesi) u Sarajevu, Bistrik - mahali, s istočne strane prema vojničkoj kasarni. U ovoj su tekiji ukopana sedmorica svetih šehida a njihove kabure (grobovi) poredane su simetrično jedna uz drugu, zelenom čohom (svitom) prekrivene, a nad glavom usahnuti crni turbani. Pred svakom kaburom gori u kandilju zejtin (ulje maslinovo), koje se kupuje od milodara posjetnika, jerbo ova tekija nema vakufa (legata) od kog bi se mogla izražavati. O ovim se šahidima priča, da su sva sedmorica putovala iz Arapske preko Carigrada i došli u Sarajevo. U isto doba bijaše pokradena carska hazna (blagajna) u Carigradu; sumnja pade na njih, zato ih stadoše tražiti i stigavši ih u Sarajevu, posjekoše sve do jednoga. No na njihova se telesa spusti nur iz nebesa (svjetlost) te po tome poznadoše da su bili nevini i dobri ljudi. Kasnije im udzigoše tekiju, te im muslomani i danas dovu (molitvu) čine, ali im ne znadu imena. Turska uprava u Bosni i Hercegovini bijaše onda organizovana kao i u ostalim vilajetima turske carevine, a bila je po prilici onakova, kao što je i danas kod nas; nu međutim Turska nije imala akademički naobrazovanih sila, pa je sve to išlo traljavo. Upravni činovnici i oficiri bili su gotovo sve Osmanlije. Na čelu uprave stajaše valija, Vilajet (zemaljska vlada) imao je četiri odjela: politični s odjelnim predstojnikom - mektubčijom: finacijalni s predstojnikom - defterdarom: pravosudni s predstojnikom hunkjam - mufetišom iz svećeničkog staleža; te računarski s predstojnikom muhesbedžijom.

Nizam je u boju štedio zarobljenike, a bašibozuk nije ni jednog živoga doveo

Carinska je uprava bila sasvim odijeljena i neovisna o vilajetu, a spadala je neposredno ministarstvu u Carigradu. Carinski ravnatelj (đumruk ili resumat nazivi) imao je sjedište u Sarajevu. Resumatski viši činovnici bili su Osmanlije, a niži dijelom španjolski židovi. Resumatski činovnici stajali su dobro, a i trgovci su se dobro koristili, jerbo kontrola nije bila baš tako stroga. Roba, koja bi dolazila iz inostranstva, nije imala stalne tarife. Ako je jedan komad svite (čohe) imao 80 metara, procijenili bi ga 560 metara, a ako je vrijedio metar 50 groša, procijenili bi ga 30 groša, te su tako po tome uzoru rukovodili i svu ostalu robu. Dakako nije ni Carigrad ostao bez svoga udijela, jerbo su rasumatski činovnici slali pune kese dukata velikašima u Carigrad, da se što dulje održe na svome masnome mjestu.
Vojska je bila onda kao i sada, uređena po evropejskom uzoru. Turska je imala zborove (ordija) sa zapovjednikom - muširom divizije (frke) sa zapovjednikom - ferikom, brigada (liva) sa zapovjednikom liva - pašom, a sve dolje niže bilo je kao i u nas. Zapovjednik pukovnije (alaj) zvao se je miri - alaj, potpukovnik kajimekam (to jest vojnički, a kajimekam se zove i kotorski predstojnik) bataljuna (tabor) binjbaša, a imao je desnog i lijevog krilnog zapovjednika: Sag-isol-kolagasi. Kapetan se je zvao juzbaša, natporučnik mulazim - evel, a poručnik mulazim - sani, to jeste prvi i drugi mulazim. Stražmeštar se zove: baščauš, vodnik buljuk - emin, kapral čauš, desetnik onbaši, a prosti vojnik nefer. Zapovjedni jezik je turski. Glavni - štop zove se erkijani - harb, infanterija: pijade, artilerija: topči, ženisti istikjam, lovci: avdži, stojeća vojska: muazaf, reserva: redif, a svi skupa su nizam, to jeste regularna vojska. Osim toga u ratno vrijeme upotrebljavala je Turska i baši - bozuk, narodnu miliciju, a u tačnu prijevodu bašibozuk znači: razbijena ili pokvarena glava. Imali su tabor - imame i alaj - imame, vojničke svećenike. Nizam je u boju štedio zarobljenike, a baši - bozuk nije ni jedna živa doveo. Počam od najnižega podčasnika, pa uključivo sve do majora imadu svi naslov aga, a pod potpukovnika uključivo do pukovnika beg, od brigadira sve do gore imadu naslov paša. Potomci potpukovnika, pukovnika i paša naslijede naslov beg. Bosansko - hercegovački bezi naslijedili su te naslove većinom od svojih otaca, koji su bili kotarski ili okružni kapetani prije reorganizacije uprave pod Omer - pašom, a neki su opet dobili taj naslov od otaca, koji su dobili od sultana visoke ordene za veliko junaštvo ili druga znamenita djela. Glasoviti begovi pravog begovskog koljena bili su u Hercegovini: Deftedarovići prozvani i Rezulbegovići u Trebinju: Rizvanbegovići u Stocu; ovi imadu svoje kule i dvorove na Pješevcu u Dubravama sa maslinatom od 1000 debala; Gavran - Kapetanovići prozvani Ljubušaci iz Vitine; ovi imadu kule i lijepe dvorove u Vitini sa maslinatom; Bašagići u Nevesinju; Ljubovići u Nevesinju; Mušići u Pivi. To je bila najviša aristokracija u Hercegovini prije Omer - paše. Oni su se ženili između sebe, pa su gotovo svi u rodu jedan s drugim. Omer - paša ih mnogo poubija ili gajtanom podavi, ali ih nije mogao utamaniti; eno ih i sada silesija, a igraju i sada prvu ulogu u narodu i kod vlasti. Omer - paša je Ali - pašu Rizvanbegovića bio zarobio u Mostaru, pošto je s njime večerao i dobro se pogostio, pa ga vodao sa njegovim 15 - godišnjim sinom Hafizom svezana na gubavoj mazgi sve do u Krajinu. Ponosni Ali - paša ga je psovao, grdio i nazivao vlahom, Ristom, Antom itd, pa kad to Omer - paši već dosadi slušati, dade ga po nekom čaušu ubiti. To je bilo u Sitnici 4 sata od Banjaluke daleko prema Ključu, a sina mu odvede u Carigrad. Eno Ali - pašina groba u mezarluku Ferhad-pašine džamije kraj ograde sa čaršinske strane u Banjaluci. Nad grobom mu je mali baršluk (kamen), ali imade natpis. Ja sam ga vidio i čitao, kad su me Turci na to upozorili.

Plemićka titula beg vrijedila je i za potomke dok je naslov paše važio samo za jednu osobu

Za čudo je, da u Mostaru nema begova znamenitoga porijekla. Tamo su opet sve velike age. U Hercegovini su i age igrale veliku ulogu. Samo ugledni i bogati Turci mogli su se nazvati agama, a to znači gospodar (francuski sieur ili ingleski mister). I inozemci su imali naslove: paša, beg, aga i efendija, kao Grci katolici i Jermeni; na primjer: Musuros - paša, dugogodšnji poslanik u Londonu, Aristides - beg, Aleksando - beg, Della - Suda - beg, Constant - paša, Aleko - paša prvi i zadnji guverner autonomne istočne Rumelije, kojeg su ono Bugari pod Battenbergom protjerali; zatim Nikolaki - efendija, Istefen - efendija, Filipaga, Patraga itd. Naslovi gornjih plemića, koji su begovi, vrijede i za potomka; samo naslov paše vrijedi za osobu (ad personam). Iz Čengića plemena, Dade - pašine loze, mora biti vazda jedan paša, a to prvorođeni; tako je poslije smrti Dadi - pašine postao pašom njegov najstariji sin Ali - paša. Takova se plemstva stiču samo sultanovim beratom (poveljom). U Bosni imade mnogo begova i aga bez berata; prisvojili su taj naslov, što su se obogatili ili što su zaposjeli ugledna mjesta u upravi, pa im se u narodu nije moglo zato prigovarati. Od

kršćana su postajali pašom samo oni, koji su bili sultanovi liječnici ili dobili velike redove u poslanstvima ili ministarstvu finansija i građevina ili oni, koji su u vojsci bili glavni štapski liječnici. Stepeni (Rutbe) ili časti su se ovako označavale: I. Ula, II. Sani, III. Salisa, IV. Rabija, koje su dobivali i muslimani i kršćani. Za ove časti plaćale su se pristojbe prema stepenu.
Među Turskim visokim dostojanstvenicima teško je razlikovati muslimana od kršćana, jerbo kršćani u Carigradu i Maloj Aziji imadu imena arapska. Osobito u Libanu (Džebl-el-Libnon, gdje valija mora biti katolik), u Damasku (Šamu) i Kaldeji imadu svi kršćani arapska imena, a to ista imena kao i muslomani. Tamo mogu sebi kršćani nadijevati sva muslimanska imena osim Mehmeda i Mustafe. Kod ovih je bogoslužije u crkvi također na arapskom jeziku pa kad si u crkvi rekao bi, da su muslomani, jer u molitvama često spominju Allaha.
Vilajet je imao 24 upravna vijećnika (medžlisidara), bez izbora naimenovana iz slojeva sviju vjeroispovijesti. Sandžak, okružna oblast, imala ih je 12, a kotarski ured 4. Ovi su svakim danom osim svjetačnih sjedili uz političkog poglavara, vjećali i rješavali dnevne poslove, koji su spadali u njihovu kompetenciju. Kazneni, građanski i trgovački sudovi imali su također medželise i ovi su svaki dan uredovali. U vilajetskim i okružnim sjednicama sjedili su vazda vjerski poglavari: vladike, biskupi, rabini i muftije kao virilisti. Onda ne bijaše primo - katoličkog biskupa u Sarajevu, već ga je zastupao rimo - katolički župnik fra Grga Martić. Ovaj je učeni i politički fratar kod vezira vodio veliku riječ; čak su se i muslomani njemu utjecali, da im kod valije isposluje kakvu milost ili službeno mjesto. Znao je fra Grga Martić dosta svrgnutih kadija i kajmekama opet posaditi na istu stolicu. No fra Grgi Martiću pomagali su dosta i konzuli.
Kad dođoh u Sarajevo, bijahu ovi konzuli: francuski Moulin, kojeg su kasnije ubili u Saloniku; ingelski Holmes; talijanski Durando; ruski Čoulepnikoff; njemački Blau, austrijski Haas. Konzuli su igrali veliku ulogu u upravi; za svaku bi malenkost letjeli u konak i pritisak vršili na valija, da učine ovo ili ono. Konzuli su se vazda držali solidarno, u važnim bi predmetima održavali zajedničke sjednice i kolektivne zaključke u ciframa brzojavno javljali svojim vladama i poslanstvima u Carigradu. Konzuli su dobro i udobno živjeli. Svaki je imao kočiju i jahaće konje, a jao si onome koji se pred njima ne bi uklonio na sokaku. Svi su davali češće plesne soiree, a ingleski je konzul imao i međunarodno pozorište, naravno na francuskom jeziku. Predstavljala su gospoda i gospođe iz tog diplomatičkog zbora. Komadi su bili većinom drame i vesele igre.

Kahvedžibaši je bila dužnost da brine oko kafe, a tutundžibaši oko čibuka i cigara

Predstava bi se završila plesom, a iza ponoći bi slijedio sjajan objed počam od bouillona. Tu se je pilo vino iz Bordeauxa i šampanjac, a soiree bi se završila kotillonom. Međutim, je austrijski generalni konzul Haas umro u Busovači, putujući iz Beča u Sarajevo s dopusta. Na njegovo mjesto dođe Herzfeld; on je bio vjeran pobočnik cara Maksimilijana u Meksiku. Nadvojvotkinja Sofija vrlo ga je voljela već iz uspomena na pokojnog Maksa. Jednom se u austrijskom konzulatu dogodi neugodan slučaj. Na plesu kod generalnog konzula Haasa porječkaše se njegov kancelar Pavo Relja i konzularni elev Bubenik radi dama, pa Relja udari pljeskom Bubenika. Stvar se nije mogla drugačije riješiti, nego premjestiše obojicu; prvog u Alep, a drugog u Biograd. Bubenik je bio zaručnik Haasove kćeri. Valija je također davao sjajne večere i plesove u konaku. Sjećam se, da je jednoć bio dao i karbuljni ples. Dvorana je bila odjeljena u jednom kraju rešetkama, i taj odio nije imao svjetla: tu su vezirove hanume virile kroz rupe, kako se Evropejci s damama goste i plešu. Valja naglasiti, da je valijin konak bio sjajno uređen, a njim su se kućevno upravljali age. Age su njegovi dvorani, većinom mladi i elegantno obučeni ljudi u evropskom odjelu, s fesom na glavi, a obnašali su slijedeće sarajske (dvorske) časti: najugledniji je bio muhardar; on je čuvao uredovni pečat valijin. Za tim je dolazio haznadar; on je imao ključeve i vodio račune privatne blagajne; kahvedžibaša imao se je brinuti za točenje kave i tutundžibaša za čibuke i cigare, kilerdžibaša za svu hranu pašinu, a ćehaja za sigurnost i ceremonije u haremu. Ove su age imale silesiju drugih nižih sluga za posluživanje.
Javne se građevine nijesu tada podizale u Bosni i Hercegovini, a nije ni bilo valjanog tehničkog osoblja. Bili su načinili samo jednu cestu od Metkovića preko Domanovića do Mostara i jednu žalosnog stanja od Sarajeva do Broda. Biješe tada kod valijata neki Franjo Linardović, dalmatinski nadcestar. Taj je najprvo 1862. na zamolbu turske vlade bio došao privremeno, da namjesti brzojavnu liniju između Metkovića, Mostara i Sarajeva, a onda ostao kod valijata kao glavni inžinir. Poslije dobavi i svog brata Antuna, koji je bio navodno pravi inžinir. Iza njih dođođe, a Bosnu i Hercegovinu inžiniri Slavo i Moise iz Dalmacije, Przezevski iz Poljske i Englez Haddan. Tako se počeše nešto graditi ceste po Bosni i Hercegovini. O šumarstvu još nije bila Turska u Bosni i Hercegovini ništa počimala; pače takvog zanimanja nije ni prije bilo. Istom onda bi vilajetu dodjeljen jedan inspektor za šumarstvo i kasnije nadođe još nekoliko šumarnika. Zakupljivali su bosanske šume, velike tvrtke:francuska firma Henry-Dheureudž, šura i zet, sa sjedištem u Sisku; onda Turković iz Zagreba, Novak i Crnadak iz Siska, te Popović iz Biograda. Turska je imala kod ministarstva u Carigradu naročito nabavljene šumarnike iz Francuske. Jednog dana dođe iz Carigrada neki Chevreu, šumarski nadzornik, da obiđe Bosnu u tom poslu. On uhvati Henry-Dheureuna, da je strašno poharao šumu u Kozari planini i prijavi ga. Nakon procesa u Sarajevu i Carigradu koji je trajao šest mjeseci, osudiše Henry-Dheureudža na 500.000 franaka odštete. Tu svotu novaca u zlatu Henry predade vilajetu u Sarajevu, u 25 vrećica, a bilo je u svakoj vrećici po 10000 napoleondora. Tada poplaviše Bosnu napoleondori, a dobar dio toga bi i u Carigrad otpremljen.
Osman-Šerif-paša bio je već 5 godina valijom u Bosni. On sagradi na sarajevskom polju kuću, koja se je kasnije zvala "Vila Čengić" jer ju je bio kupio Derviš-paša Čengić. U Carigradu pomisliše, da se je Osman-paša dosta nagrnuo zlata u Bosni i Hercegovini, pa pod izlikom, da on kani postati bosanskim kraljem (šahom), svrgnuše ga početkom godine 1869. U Zagreb bijaše došao car Franjo Josip I. Osman-Šerif-paša uputi se u Zagreb, s velikom pratnjom, da mu se pokloni, no ne nađe cara u Zagrebu, jer je ovaj bio već otišao na Rijeku. Tada Osman-paša pohrli za carem na Rijeku.

Kažu da je najbolji bio valija koji je pošao iz Stambola za Bosnu, a u nju nikad nije stigao

Tu bio dobro primljen, pogošćen i dobi veliki red Leopolda, a njegova pratnja druge male redove, prama položaju u službi. Tad i Koetschet dobi komtur Franje Josipa I. Na njegovo mjesto bi imenovan civilnim i vojnim guvernerom Omer-Fevzi-paša mušir, koji je tada bio valijom na Kreti. Ovaj paša dođe iz Krete morem, preko Dubrovnika u Mostar, i stade iz Mostara izdavati razne naloge. Bio je najprvo brzojavno

naredio, da vojničke straže zaposjednu sve državne blagajne po Sarajevu i glavnim gradovima provincije. Već se Osman-Šerif-paša bio odvezao do Brčkog, nu odanlen javi, da je Sava smrznuta, da parobrodi ne plove, te da ondje mora čekati bolja vremena do proljeća, da može dalje putovati. Međutim, Petraki efendija Petrović i Telat efendija (Đuseppe Vita Solom), dobri prijatelji Osman-Šerif-paše, odoše u Carigrad sa punim torbama zlata. Dok su oni bili u Carigradu, dođe novi ferman: Osman-Šerif-paša ostaje i nadalje valijom u Bosni i Hercegovini, a Omer-Fevzi-paša nek se vrati opet na Kretu. I prije toga bilo je slučajeva, da su valije dolazile do Novog Pazara, pa su se odanlen vraćale natrag ne vidjevši Sarajeva. S toga je izišla jedna priča o bosanskim valijama; pitali su u Carigradu Bošnjake, koji je valija najbolji bio, a Bošnjaci su im odgovorili: "Najbolji je onaj bio, koji je pošao iz Carigrada u Bosnu, a u Bosnu ni došao nije". Kad je bio otputovao Osman-Šerif-paša, navališe njegovi neprijatelji na njega svakojakim pogrdama u novinama susjedne monarkije. No Osman-paša povrati se iz Brčkog, a Sarajlije ga dočekaše sjajno, pa i oni, koji su za njim svašta brbljali. Valija saznade, ko je i što je sve o njemu zlo govorio, pa stade neke progoniti. Tada mnoge činovnike otpusti, vojne časnike prijavi ratnome ministarstvu, a građanima u svemu, gdje je mogo, štetu nanosio. Ali-bega Dženetića tako je progonio, da se je ovaj od muke razbolio i umro u svome dvorcu na Kovačićima kod Sarajeva. To mi je sve fra Grga Martić pripovijedao, a bio je Ali-begov prijatelj i pohodio ga često u bolesti na Kovačićima. I za to je saznao Osman-paša, pa stade i fra Grgu Martića progoniti, nu fra Grga nije ga se bojao, jer je za leđima imao sve konzule.
Katolička je crkva bila sva ograđena, sakrivena u dvorištu, a fra Grgin stan okrenut prema sokaku latinskog dijela grada. Na uglu fra Grgina stana, prama kući Makse Despića, bila su tri grba stranih vlasti uzidana i to: austrijanski, talijanski i francuski, u znak, da su ove vlasti pokroviteljice katolika na istoku. Nakon godinu dana ipak Osman-Šerif-paša ozbiljno bi svrgnut, te morade ostaviti Bosnu i Hercegovinu, a na njegovo mjesto dođe iz Ruščuka Safvet-paša, valija dunavskog vilajeta.
Među tim dođe vrijeme, pa i mene premjestiše u Prištinu, srednju međunarodnu brzojavnu staciju za otpremanje depeša iz Evrope u Aziju preko Sarajeva, Biograda, Selanika i Carigrada, te preko Basore na Perzijskom zaljevu čak u Indije.

PUT U PRIŠTINU PREKO NOVOG PAZARA: Valjalo mi je jašiti iz Sarajeva 60 sati do Prištine, po pet - šest sati na dan, to jest desetak dana. Moglo se je putovati i poštom jahaćom, a plaćalo se je po 1 i pol groša svaki sat. Pošta je bila gonjena tatarski, a konji su se mijenjali na stacijama (menzilhana) svako pet - šest sati. Odlučih i ja poštom putovati. U mjesecu maju 1869. uzeh na pošti jahaćeg konja i jednog tovarnog za svoju prtljagu. Uputih se poštom, koja je sastojala od 25 konja, to jest: vođa pošte jedan Tatar, ja, četiri jahaće zaptije, 15 gončina i 15 konja, koji su nosili pisma, novce i ostale pakete. Tatar je letio pred nama ko munja, najviše grabom, a za nama su gončini (surudžije), većinom cigani, vikali ko bijesni i udarali nemilice kandžijama (bičevima dugačkim) pred sobom jadne konje, da sve trče. Prva stacija bijaše Mokro pod Romanijom. Sjašismo, da se konji promijene. Mene su već leđa boljela. Nakon četvrt sata pojahasmo nove konje, te nastade divlja vika suru-džija i užasan štropot konjskih kopita po kamenju. Stigosmo i u Rogaticu (Čelebi-pazar).

Kajimekam je nosio evropski salonski kaput i kratke hlače, a u ruci držao dugački čibuk

Iz Sarajeva do Rogatice imade 12 sati, a mi smo to prevalili za 5 sati. Moje kosti, premda sam bio mlad i vitak, bile su sve rastrešene; boljelo me je svako udo tijela. Sjašismo s konja i ja odmah legoh. Rekoh da, ja ne mogu dalje menzilski. Tatar odjuri, a ja ostadoh kod kajimekama. Tatar bi svaki činio svoj put iz Carigrada do Kostajnice za 10 dana, a tako isto natrag. Tatari su u Carigradu imali Tatar - agu, svoga vrhovnog inspektora, koji bi u Carigradu u izvjesna vremena pregledao menzilhane i tatarsko službovanje. Kajimekam je bio smiješno obučen, imao je na sebi evropski lijepi crni kaput salonski, crne lijepe, ali kratke hlače, bijele čarape, crvene cipele (postule) i veliki crveni janjičarski fes na glavi s modrom teškom kitom. U ruci je imao dug jasminski čibuk sa ćeribali takumom (od ambre). Sjutridan dade mi kajimekam konje za jahanje i prtljagu i jednog zaptijanskog čauša za pratnju. Uzjaših i odoh put Višegrada. O Višegradu tadanjem ne bih imao šta osobito pričati; bio je puno sličan Konjicu. Oba ova grada imadu slične im kuće, gotovo jednake. Proslijedih sjutridan svoj put preko Priboja do srpskog manastira "Banja"; tako se zove, jerbo imade tako vruću banju, da se vazduh puši. Manastir Banja leži pri strani nad Limom blizu srpske granice. Kaluđeri su i manastir i banju lijepo bili uredili, ali je to sve kasnije za bune dva puta gorjelo. One iste noći bijaše došao jedan beg, stasit, dobro odjeven i naoružan od glave do pete. Na večeri se je beg tužio, da su Srbijanci za njegovo nepokretno imanje, koje je on u Srbiji ostavio, kad je morao s ostalim Turcima iseliti, 10.000 dukata turskoj vladi platiti, a da su mu velikaši u Carigradu sve te novce pojeli, jerbo do onog vremena nije ništa mogao dobiti, i da se to nije njemu samu dogodilo, nego svima. Sjutridan stigoh u Novu Varoš. I to je mjesto blizu srpske granice, lijepo trgovačko mjesto i ondje vidjeh lijepih kuća. Slijedećeg jutra bijah kod kajimekama u konaku, da mi po običaju konje naredi. Kajimekam je bio mlad Albanez (Arnaut), kojeg sam prije viđao više puta u Sarajevu u valijanu hodniku. Pijući kavu i pušeći cigaru vidjeh žalostan prizor. Kajimekam imadijaše važnu raspravu.
Jedan brico bio oteo jednoj udovici jedno žensko dijete od 8 godina. Udovica je tužila bricu kod kajimekama i tražila svoje dijete natrag. Dođe udovica i brico i s njim djevojčica. Brico je bio djevojčicu u lijepe haljine obukao i nakitio dukatima ispod vrata. Udovica zahtijeva svoje dijete natrag, a brico ne da. Kajimekam upita djevojčicu, kuda voli ići: majki ili brici. Djevojčica odgovori: da voli ići brici, te kajimekam osudi, neka brico vodi k sebi djevojčicu. Majka stade plakati, a kajimekam naredni zaptijama, da otjeraju majku. Zaptije pograbiše jadnu majku i zbaciše niz skaline. Upitah kajimekama: "Zar to zbilja može biti tako?" On mi odgovori: "Pa kad neće drage volje izaći, moraju je silom isturati". Iza toga uzjaših na konja i odoh put Sjenice promišljajući vas dan o tome događaju. Sjenica leži na zelenoj, a i goloj visoravni 1000 metara iznad morske površine. Zimi je vrlo vjetrovito i studeno, a i ljeti u veče treba se ogrnuti dobrom haljinom. Ovdje sjedi mutesarif novozapazarskog sandžaka i general brigadir s mnogo vojske zbog srbijanske granice, a ni crnogorska granica nije daleko. Kuće su većinom male kolibe s jednom sobom i kuhinjom, na četiri ili šest točkova, da se mogu za oluje pomicati u zaklonšta. Sjutridan krenuh put Novog Pazara, koji je jošte 10 sati daleko. Nasred puta pred nama ugledah veliku zmiju, po trbuhu žutu, a po leđima mrku, 2 metra dugačku. Zadnjim dijelom tijela plazala je po zemlji, a prednjom polovinom tijela uzdigla se u zrak, licka jezikom, sikće

ko guska i juri prema mome konju. Htijaše valjda ta neman navaliti na mog konja. Zavikah čauši: "Eno! vidiš li zmiju? Ubij!" Čauš potеže sablju, posiječe je po pola, izmrcvari i baci s puta u grabu.

Čerkeske se žene ne kriju i nose se u šarenoj perkali, ublizo kao Evropejkinje, bez šešira

Onog dana moradoh noćiti na putu u jednom hanu, jer je Novi Pazar još daleko. U hanu nijesam ništa našao, da pojedem, nego samo hljeba i luka, a stjenice su me svu noć mučile. Tako se je onda putovalo po Turskoj. Sjutridan stigoh u Novi Pazar. Novi Pazar mi se ništa ne dopade. To je dosta veliki grad, sve su mu kuće od nepečene cigle (ćerpića) i daskom pokrivene, a osim na službenim zgradama, gdje nema harema, ne vidiš nigdje prozora. Narednog dana uputih se dalje preko Rogozne planine. U Rogozni planini su baš tada turski vojnici gradili cestu. U jednome hanu prenoćih, gdje su vojnici noćivali. Kad bi ujutro, opazih, da mi nema u džepu srebrnog sata i zlatnog lančića, koji mi bijaše darovao Osman-Šerif paša, kad sam mu donio konzulove darove, dva šeneta i oleander iz Mostara. Vojnici su se ranom zorom razišli po poslu, pa jedan oficir je bajagi tražio sat i lančić, nu to bi sve uzalud. Ko je ukro, dobro je sakrio. Onog dana stigoh u podne u tursko selo Banjsku. I ovdje imade vruća banja. Kraj sela bijaše jedna porušena džamija, a na pola joj obaljena munara. Začudih se, kad vidjeh s gornje strane džamije zid na okrug načinjen sa slikom Bogorodice i sinom u ruci. To je bilo majstorskom rukom naslikano na zidu. Bogorodica je imala bijelu maramu na glavi, crvenoružičastu haljinu, modar ogrtač, a mali Isus bijelu košuljicu do koljena i krunu na glavi. Očito se vidi, da su ovdje nekada Turci pretvorili crkvu u džamiju i slike okrečili, pa kad se je džamija od starosti porušila, vrijeme i kiše su saprale kreč, pa slika Majke Božije opet došla na vidjelo. Istog dana padoh na konak u Mitrovicu. Mitrovica je tik na bosanskoj granici, kotarsko mjesto, a spada još pod bosansko - hercegovački vilajet. Ovdje počima Kosovo - polje. Po okolišnim brdima vide se ruševine kula i gradića. Ovdje noćih, a sjutridan krenuh preko Vučitrna u Prištinu. Vučitrn je ista taka varošica kao i Mitrovica, ali spada već u kosovski vilajet. Kosovski vilajet sjedi u Skoplju (Uskjub). Valja spomenuti, da je stanovništvo Mitrovice i Vučitrna jako zaneseno za Kraljevića Marka. Vidiš Marka junaka po svim hanovima i kavanama naslikana s polja na zidovima. Tu on jaši na svome šarcu od mejdana, zasukanih velikih brkova s prijetećim buzdovanom u ruci. Iznutra u hanovima i kavanama nema slikarija, nego sve je to izvana prikazano. Na domak Prištine, na jedan sat bliže ovamo, kraj ceste, leže dva sela doseljenih Čerkeza, jedno s desne, a drugo s lijeve strane ceste, ima ih skupa 6000 duša. Kad je Rusija osvojila njihovu domovinu, mnogi iseliše u Tursku, te tako i ovi padoše na Kosovo blizu turbeta (mauzoleum) sultana Murata. Tu su se oni okućili; turska im je vlast napravila kuće, sagradila u svakom selu po jednu džamiju i dala svakome po jedan komad zemlje. Čerkezi su zadržali svoje običaje, svoju lijepu narodnu nošnju i svoj jezik. Oni su muslimanske vjere, ali opet malo drukčijeg obreda: do tada se nijesu sunetili, pa ih vlast onda na to poče siliti. Domaće ih pučanstvo mrzi, koje s toga, jerbo su kradljivci, a koje s toga, što jedu konjsko meso. Žena ne kriju, a nose se u šarenoj perkali, u blizo kao Evropejkinje bez šešira. Muško i žensko je lijepa obličja i stasa. Kuće su im nove i drže ih čisto. Još ću nešto kasnije spominjati o Čerkezima, kada budem pričao o trgovini robova. Bijaše već kasno, te se ne mogoh svratiti u turbe sultana Murata; ostavih to za drugi put. U dva sata iza zahoda sunca spustih se po mjesečini niz brežuljak u Prištini, nakon 10 dana mučnog jahanja, uvijek u pratnji vlasnika konja i jednog zaptijanskog čauša.

PRIŠTINA I OKOLINA - KOSOVO POLJE I OKOLINA - RAZNI PODACI O ŽIVOTU U TURSKOJ I O ARNAUTSKIM PLEMENIMA - POVRATAK U SARAJEVO:
Priština se je za srpskog gospodarsva zvala "Beriština", to jest mjesto, gdje su se sa svih strana sabirali porezi i druge državne daće, a to su ime poslije Turci iskrivili.

Začudismo se kad nam se sluškinja požalila da ju je silom poljubio starac od 96 godina

Sutri dan predstavih se svome poglavaru Temistoklesu Armasu, dobrom Grgu iz Carigrada, te i drugoj gospodi činovnicima. Upita me kajimekam, veseli Mustajbeg, kakovi je dojam učinila Priština na prvi pogled sa brežuljka. Ja mu pred svima odgovorim, da sam po mjesečini došao, da nijesam mogao mnogo promatrati, ali da mi je grad učinio dojam, kao da je jedna velika nekropola sa velikom džamijom u sredini. Kuće su sve avlijama ograđene, ne vidi se niđe prozora, sve je po njihovu običaju sakriveno, da se haremi ne vide. Ja se nastanih i udomih kod svog vrlog poglavara Armasa. U obitelji Armas je bio još uzgredni neki liječnik i ljekarnik, pune su mu sobe bile lijekova. Kod njega se je dobro jelo i pilo u ukusnom i udobnom kućnom istočnom namještaju. Osim dvoje muške djece imao je kod sebe i strica neženju od 96 godina. Taj starina čitao je grčke novine (efemeride) bez naočala. Sa mnom se je vazda igrao najmilijeg mu Piketa, a išao je sa mnom u lov, ali samo na vrapce, švrake i vrane. Bijaše mršav i visok, išao je dobro, samo nije mogao stajati na jednom mjestu, pa kad bi idući morao stati, odmah bi sjeo. Začudismo se jednog dana, kad se sluškinja, mlada Ciganka Kata potuži, da ju je silom poljubio stari gospodin. Nema na svijetu ništa bez romana. Nu današnji Grci ne izgovaraju diftonga, kao što smo ih mi naučili izgovarati u našijem evropejskim gimnazijama. Dosta mi je muke zadalo, dok sam naučio novine čitati po grčkom modernom izgovoru. Priština je onda imala 10.000 stanovnika. Sokaci su bili široki, ali puni blata. Trotoari (kaldrma) su bili samo 45 centimetara široki, tako da je mogao samo jedan čovjek proći; a kad bi se dvojica susrela, jedan bi se morao uza zid prisloniti ili u blato ugaziti. Priština imade oko 600 muslimana, 1000 istočno - pravoslavnih, 1500 muslimanskih i 1500 hrišćanskih Cigana. Muslimanski su Cigani većinom svirači i plesači. Katolika nema, osim desetak pridošlih trgovaca. Priština imade godišnji sajam (panagir), koji traje 15 dana. Tu se zgrne silna roba sa svih strana Balkanskog poluotoka. Kad se dobro smjestih, počeh ići u lov. Prvi izlet sam učinio prema turbetu sultana Murata na Kosovu polju. U društvu sam imao dva činovnika, dva Turčina. Turbedar je bio neki Osman-efendija, čvrsti Mongolac iz Buhare od 80 godina. Imao je dugačke brkove do pojasa. Taj derviš bijaše uljudan; dočeka nas lijepo i dade nam u svom haremu pripremiti dobar ručak. Mi smo svi bili jednako u turskoj uniformi, pa nas upita turbedar, ko je od nas musliman, ko li je kršćanin. Ja rekoh, da sam kršćanin. On otvori dva ormara: u jednome je bilo vina i rakije, a u drugome kolača, kave, šećera i šerbeta (slatkog pića bez alkohola), pa meni pokaza prstom alkoholični ormar, a Turcima onaj drugi. Upitah derviša: "Kako on smije kod svetog mjesta držati alkoholična pića?" Odgovori mi, da on na Kosovskom polju čuva do 100.000 muslimana i kršćana, što su poginuli, da obje vjere pohađaju to mjesto; naime svaka svoje mrtve,

pa da on mora svakoga jednako pogostiti. Ta nas gozba stade svakoga po bijelu medžediju (4 krune). Turbedar imade svoj stan izvan zidova, što opkoljuju dvorište toga turbeta. Turbe je u sredini dvorišta, a u dvorištu je usađen veliki, okrugao, sav ispisani nadgrobni kamen. Tu je ukopan jedan od paša, što su poginuli na Kosovu sa sultanom Muratom. Turbe je sazidano poput džamije bez munare s kubetom. Turbe je pokriveno olovom, a dosta je veliko. Unutri je prostrto skupim ćilimima, a na sredini je grob (kabura) cara Murata. Na vrh kabure postavljen je veliki carev turban, a kabura je prekrivena zelenom čohom i crvenim svilenim barjakom, koji je izvezen zlatnim slovima. U okolo po zidovima imadu okrugle crne table sa slijedećim natpisima svetih proroka (pejigambera). Tu se čita najprvo: "Allah ik ber, Allah ik ber; Laila-e ilellah", a to znači: Jedan je Bog, jedan je Bog, nema Boga nad Boga". Iza toga dolaze na tablama imena svetih pejgambera: Mehmed, Ali, Omer, Ibrahim, Abu Bekir, Abu-Talib, itd.

Srpska povijest prikazuje sasvim drugačije boj na Kosovu od tradicionalne priče mještana

Kad smo dobro ručali i ponapili se, derviš Osman-efendija stade na našu zamolbu s verande (divan - hane) po predaji ovako pričati: "Vi vidite ovo polje, koliko je dugo i široko. Na ovom je polju bila bitka. Vidite li ona dva velika hrasta, osamljena na sred polja, kod rijeke Sitnice? Onim hrastovima imade više od 500 godina. Pod onim je hrastom bila kuhinja cara Murata i njegov čador. Cijeli su se dan Turci i Srbi bili i najprvo Turci biše potučeni i stadoše bježati. Sam car Murat bio je nakom prevarom poginuo. Srbi su bili navalili na carski čador i kuhinju, da opljačkaju skupocjeno posuđe i namještaj. Posuđa i namještaja bilo je silesija, sve od bakra, srebra i zlata, a bilo je u obilju i dragog kamenja u carevu haremu. Pljačkaši su bili srpski velikaši i plemići. No Srbi grabeći carevo blago potukoše se između sebe i stadoše ubijati jedan drugoga. Turci pak nijesu još bili daleko odmakli, pa kad to vidješe u Srba, povratiše se, poubijaše sve pljačkaše, oteše blago natrag. U isto se vrijeme povrati i ostala turska vojska na bojište i raspršи svu srpsku vojsku". Derviš, nama to pričajući, nije ništa o Milošu Obiliću, te o Vuku Brankoviću ili o kakvoj izdaji spomenuo. Eto kako priča turbedar o boju na Kosovu, a tako su mi pričali po tradiciji i mnogi drugih stanovnici onog kraja. Na Sitnici imade Babin-most, a zove se babin na osnovu slijedeće priče: Kad je bila bitka na Kosovu, potjeraše Turci jednog srpskog velikaša, vojvodu, a možda Miloša Obilića, da ga uhvate živa. Velikaš se je junački branio: lijevo i desno sjekao ubojitim oružjem, pa je tako dosta Turaka sravnio sa zemljom. Turci ga ne mogaše nikako uhvatiti i to tim manje, jer je imao i dobra konja. U to se doba trefi kod mosta nekakva baba, pa ova zavika Turcima: "To je veliki junak, ne možete vi njega tako lasno uhvatiti. Dajte vi kose, posjecite mu konju noge, pa ćete ga onda uhvatiti". I doista Turci babu poslušaše, posjekoše kosama noge konju i uhvatiše srpskog junaka. Od tog doba nađenuše ime onom mostu, gdje se je desio taj bojni prizor "Babin-most". Srpska povijest prikazuje sasvim drugačije boj na Kosovu; ali meni se čini, da su vjerojatnija tradicionalna pričanja kosovskih stanovnika. Ja sam po Kosovskom polju često lovio, navraćao sam se k turbetu sultana Murata i svagdje stanovnike ispitivao o bitki, pa su mi svi u blizo jednako pričali, kao što gore rekoh. U Prištini i okolici bijaše običaj loviti ponajviše izvježbanim sokolovima, nekom vrstom jastrebova (Atmadže i Dogani), ali samo jarebice i prepelice. I ja sam imao takove dva sokola. Ulovio bih po 10 do 15 jarebica do podne ili poslije podne. Imao sam katkada po 50 komada živih jarebica u dvorištu, u jednom odjelu, što je bio mrežom ograđen, pa smo ih klali kao pilad, kad nam je trebalo na stolu imati divljači. Moj poglavar Armas bio je također lovac; bavio se je lovom na zečeve, srne i divlje krmke, a govorio mi je, da je lov sa sokolovima djetinjarija. Nu međutim, sam se ja tom djetinjarijom dobro zabavljao, premda je naporna bila. Jednom me je u tome lovu znojna uhvatio vjetar, te dobih groznicu, koja me je držala čitav tjedan dana, premda sam bio u kući, gdje je bilo i lijekova i dobre hrane. Gospođa Armas bila je odlična Grkinja; dobro je kuhala orijentalna jela, svaki dan sve drukčije. Francuska i talijanska jela nešto valjadu iza istočnih, a ostala jela po Evropi za mene, odnosno za nas orijentalce, kao što ni za Talijane, ništa ne valjaju.
Moram se povratiti k Čerkezima, jer dolazi nešto vrlo važno, naime trgovina robovima. Kad su se Čerkezi bili naseli na Kosovu, dobili su od vlade, kao što gore rekoh, kućice i parče zemlje, nu bili su ipak s početka u velikoj bijedi. Možda je i to bio uzrok, da su jeli konjsko meso starih kljusina, naravno od njih, koje nijesu bile više sposobne za rad. Oni su prodavali i svoju djecu mušku i žensku, ali samo muslimanima. Kršćanima nijesu htjeli prodavati, jerbo su se bojali, da će ih ovi pokrstiti.

Pričom o blagu agenti su mamili Evropkinje u Carigrad, pa ih prodavali Turcima i Arapima

Jedno muško ili žensko dijete, bar za mojega vremena, moglo se je uzeti za 400 (80 kruna), a odrasle djevojke već za udaju sposobne, za 2000 groša (400 kruna); ali cijena je bila - razumije se - drugačije razmjerena prema djevojačkoj ljepoti. Lijepe su Čerkeskinje: kosate, okate, bijele puti, stasite i vitke, pa još sasvim čiste kao netaknuti cvijet miomirisne ruže; oči imadu crne, bistre kao gorsko vrelo iz kamena. Ove su jadnice prodavali kao marvu na sajmištu. Bilo je tada trgovaca, koji su taj posao vodili isto kao i marvinski trgovci. Hodali bi po čerkeskim selima, nakupovali ropkinja, pa bi ih dovodili u gradove, u izvjesne prostorije, te ih pazarili. Najpoznatiji onda bijaše trgovac robova neki Ali-efendija. Taj se bio prilično obogatio tim poslom. Jednog dana bijaše doveo šest čerkeskih djevojaka, da ih preproda jednom Osmanliji, visoku činovniku, koji je iz Carigrada kroz Prištinu putovao u Sarajevo. Zamolih svog prijatelja Zeki-efendiju, rodom iz Sofije, poglavara poštanskog ureda i turskog brzojava, da me povede na to pazarivanje. Tako i bi. Šest djevojaka stajaše uza zid naslonjene i šuteći čekahu svoju sudbinu i razmišljahu kuda li će biti koja odvedena. Onaj je Osmanlija trebao samo tri ropkinje; jednu za sebe, a dvije za neke druge, koji su u njega bili naručili. Teško je bilo tri djevojke izabrati, jer su - sve šest - bile lijepe, tako jednake. Više bi puta uzeo jednu, pa opet je ostavio i prihvatio za drugu, te bi tako otezao pogađanjem. Robinje su mukom stajale; samo bi se stidljivo ponasmjehivale, kad bi ih mušterija pipao, da vidi, imadu li tvrda prsa i ostala tjelesna uda. Isti pretržija, Ali - efendija, reče srdito Osmanliji: "Šta pipaš toliko. To nijesu krave"! Osmanlija mu odgovori: "Da što su nego krave, kada su na prodaju!" Oni su turski govorili, pa Čerkeskinje nijesu ništa razumjele. Pazariše 3 robinje za 6000 groša (1200 kruna). Iz toga se vidi, da je jako žalosno stanje bilo onda u Turskoj s obzirom na trgovanje ropkinjama. Osim Čerkeskinja, Georginja i Arapkinja došla bi i po gdjekoja Evropkinja na pazar. Ovima bi bezdušni agenti obećavali silno blago na istoku i tako domamljivali nesretne mlade razuzdanice iz Evrope u Carigrad, pa su ih tamo Turcima i Arapima prodavali, a

ovi bi ih proputili kao robinje u Malu Aziju, Perziju ili Egipat, tako da se jadnice ne bi mogle više nikada osloboditi ropstva. Gospođa Armas više mi je puta pričala o jednoj takvoj nesretnici, koju je svakog petka vidjela u banji (hamamu) s njezinom gospodarima. Ta je bila ropkinja u haremu jednog majora, koji se je zvao Arap Binjbaši, a zato su ga tako zvali, jer je bio pravi Arapin i sasvim crn. Ova je pričala, na koji je način došla u ropstvo, i molila, da je ko gleda osloboditi. Ja sam se puno brinuo, ne bih li je kako oslobodio, ali mi nije moglo poći za rukom, jer je straža harem dobro čuvala, a na skoro sam bio i otišao iz Prištine. Premda je redarstveni aparat u Evropi dobro uređen, ipak se mamljenje djevojkama na istok još i sad događa. Zeki efendija, Sofijanac, imao je jednog roba od 8 godina i jednu robinju od 13 godina. I to bijaše lijepo dijete. Čerkeško pleme imade tip evropski, a ne azijski, kao što su Beharci, Turkestanci, Kinezi, Mongoli i drugi. Robinjica je nosila dijete Zeki - efendije. Jednog dana bijaše Zeki-efendija dobre volje, pa ga upitah: "Šta će Vam to djevojče?" On mi stade razlagati ovako o ljudskom životu: "Kad je čovjek u 18 - oj godini, treba, da se oženi i uzme djevojku od 14 godina. No kad čovjeku bude 28 godina, bude ženi 24. U to žena izrodi možda petoro i više djece, pa više ne valja: stoga sada treba uzeti opet drugu od 14 godina. Kad je čovjeku 38 godina, i drugoj ženi 24, pa i ova više ne valja: treba, da uzme opet djevojku od 14 godina i sve tako ide do 58 godina. Ja ću ovu malu robinju do godine vjenčati. Veselim se, da sam je odgojio sam po svojoj volji".

Istočnjaci u šahu za toranj kažu top, za konja at, laufera fil, kralja šah, a za piona pijade

Poznato je, da muslimani smiju imati po 4 žene na jedan put, pa odatle i ta praksa u bogataše. Zekiefendiji bijaše onda 40 godina. Inače je bio pristao čovjek i puno je čitao, pa je znao mnogo pričati o mističnim stvarima. Kad je bio mlad, sudjelovao je u Krimskom ratu. Bio je u boju kod Silistrije i Šumle. Kad se je rat svršio, kaže, bio je oženio jednu Rumunjkinju. Svirao je dobro violinu i cimbal, a snjime sam se igro vazda šaha (santrač). Istočnjaci igraju šaha isto kao i mi: samo zovu figure malo drukčije: toranj zovu top, konja at, laufera fil (slon), kralja šah, kraljicu ferz (ministar), a pijone pijade. Kraj našeg ureda tekao je potočić, koji nije nigda presahnjivao. Od dugočasja smo ja i Zeki-efendija na potočiću bili napravili drveni mekanizam, a voda ga je vrtjela; s time smo bili spojili raznih lutaka, pa ih je mehanizam okreto kao u cirkusu. Tim smo se zabavljali sjedeći pod vrbom, a Čerkeskinje su nas dvorile dobrim podrumskim vinom i svakovrsnim mezetom. Kat-kad bismo tu ostali i do ponoći. Čim bi Morseova makina zaklepetala, svršili bismo posao, pa onda odmah pod vrbu. Druge zabave u Prištini nije bilo, osim što smo po koji put činili izlete na zelenje. Mi smo živjeli odijeljeni od pučanstva kao neke hautevolee; za to su nas građani škiljeći gledali. Jedne večeri mi svi činovnici sa kajimekamom učinismo izlet u voćnjak Taukbašče. Tu smo se gostili i zabavljali uz ciganske glazbu, a kjočeci (ciganske plesačice) proizvađale su svakojake plesove sa zvončićima na prstima, tresući trbuhom i stražnjim debelim mesom, previjajući glavom i rukama, a nogama su poskakivale, kao da Kankan plešu, pa bi se bacale na krilo gostiju, da im prilepljuju pljuvaljkama srebreni ili zlatni novac na čelo i lice. Pred po noći, u najboljem toku zabave, zapuca pet pušaka, a zrnje je padalo po granju oko nas. To su Arnauti iz mržnje protiv nama pucali, da nam pokvare veselje. Mi ustadosmo i odosmo. To su obične stvari bile u onim stranama, pa pošto nitko nije bio ranjen niti ubijen, nijesmo ni tužili napadača; pričinili smo se, kao da ne znamo, ko je to bio. Zaista je bilo u ona vremena, u onim krajevima još puno divljih običaja. Znali su zli ljudi i mladencima iza svadbe na logi mecima iz pušaka pod prozorima tihi mir poremetiti, da im veselje pokvare. Jednom oko po noći, iduć iz ureda kući, naiđoh kraj kuće, gdje je svadba bila. Na sve četiri strane kuće gorjela je velika vatra, a oko svake vatre sjedila su po četiri čovjeka. Rodbina i prijatelji čuvali su mladence, da ih zli ljudi mecima iz pušaka ne poplaše da im mira te prve noći himena ne pokvare. Kad mladenci više ne trebaju straže, izbace puščani metak s prozora, a rodbina i prijatelji pogase vatru oko kuće i raziđu se. Između čerkeških i arnautskih sela događalo se je često puškaranje: jedni bi drugima ukrali volove ili konje, pa bi se onda diglo do 300 ljudi na pušku i vodili bi rat po više dana. Tad bi kajmekam imao pune ruke posla, a došao bi i valija iz Uskjuba, da ih izmiri. To bi se sve svršilo bez kazne, jer se Arnauti ne zadovoljavaju kaznama, koje vlast odredi; oni po sebi sude. U Prištini mi je jedan hodža pričao - a bio je seoski imam - da malo koji Arnaut umre od naravne smrti, nego umru najviše od puščanog taneta. Tolike su se već krvne osvete u pučanstvu nagomilale od davnina! Ovaj bi hodža išao svaki dan u sela, da kupa i otprema mrtvace. Kazivao mi je, da je taj posao vrlo gadan, jerbo da strašno smrde lješine, što ih podere olovo. Ratoborni Arnauti odgajaju i guske naročito za borbu, pa opkladiv se nahuckaju guska svaki svoga, da se potuku. Gusci se biju krilima sve dotle, dok jedan drugog ne nadbije, a pobijeđeni napokon očerupan i sav iskaljan pobjegne. Potrefi se, da se vlasnici gusaka posvađaju i pobiju zbog kakove najmanje uvrede. Više se puta završi taj šport s mrtvim glavama.

Prije nego što su Turci prodrli u nju sva je Albanija bila katoličke vjere

U svađu se umiješaju i druge stranke, pa čim se svađa razjari, potegnu kubure iza pasa, te tako bude i mrtvih i ranjenih. Kako se Arnauti lako, za malenkost, potuku i ubijaju, navest ću tri primjera baš od moga vremena. Dotjerao seljak na konju tovar krušaka na pazar. Neki građanin uzme jednu krušku iz košare, a seljak zavikne: "Vrati krušku". Građanin ne htjede kruške vratiti, te se posvađaju. Tu se desio buljukbaša redarstvene ophode, pa zapovijedi građaninu, da vrati krušku; no ovaj opet ne tjede; s toga nastade prepirka. Odmah se umiješaše stranke i izleže se velika borba između građana i zaptija. Tu je palo 5 mrtvih glava. Drugi nam slučaj prikazuje, kako su se Arnauti muslimani na Bajram izmrcvarili za malenkost. U jednom selu muslimanskom nije bilo džamije. Jednom okolo 50 ljudi pođe u obližnje selo, gdje je bila džamija, da klanjaju Bajram. No ne htjedoše ići običnim putem, nego udariše prijekim putem preko nečije livade. To opazi vlasnik, ustavi ih i zabrani im tuda prolaziti. Radi toga se zametnu svađa; u to priskočiše i drugi seljani vlasniku livade u pomoć, pa se proli krv mnoga. Tu pade 7 mrtvih glava i to baš prvi dan Bajrama. Kako smo išli u lov na srne s onu stranu Kosovskog polja, u brda prama Đakovi, na putu s lijeve i s desne strane vidjesmo jednom nove turske grobove, devet ih na broju. Pripitujući ljude saznasmo, da su se pred deset dana tu bili susreli svatovi; jedni su vodili djevojku odovud, a drugi odonud. Između svatova nastade prepirka, koji će se kome ukloniti prvi s puta, koji li će prvi proći, a iz prepirke prava bitka. Mlada i jenđbule (djeveruše) ukloniše se na stranu, pa malo iza toga pade 9 mrtvih glava. Čudnovat je pako dvoboj u Arnauta. Njima nije stalo poginut za malenkost. Kad se dva Arnauta svade, uhvate svaki za jedan rogalj

marame, povade kubure, pa kat-tad opale oba u isti čas, te se dogodi, da oba mrtva padnu u isto vrijeme. Još nešto! Došao Arnaut k svome prijatelju na konak. Nije bilo domaćina kod kuće, nego sama domaćica i jedna kobila privezana za jasle u dno kuće. Vatra gori nasred kuće. Kad su večerali i pora-zgovarali se, odoše oboje spavati, jedno s jedne strane vatre, a drugo s druge strane. U noći ne dade vrag mira gostu, privuče se k domaćici i stade nešto dirati. Domaćica uhvati stočić, te udari gosta po glavi tako jako, da ga je krv oblila. No ipak se domaćica smilovala i poveza glavu gostu, te legoše opet spavati. Sutri-dan jutrom dođe domaćin i nađe svoga gosta, gdje ruča povezane glave. Upita gosta, šta mu je, a ovaj odgovori, da je u noći izašao iz kuće, pa ga je kobila udarila u glavu. Domaćica bi nešto tim izrazom uvrijeđena, pa reče: "Kad ne znaš ćudi kobile, zašto si išao k njoj?" Kad je gost ručao i otišao, zapita domaćin svoju ženu, nek mu razjasni taj događaj. Žena mu najposlije morade sve kazati. Domaćin uvrijeđen zbog toga podbi pušku i ode u potjeru za gostom. Našav ga kod kuće nazva mu "Dobar dan"! - opali na njega pušku, a onaj se sruši mrtav. Ovakovih i sličnih slučajeva pričaju po Albaniji na hiljade. Prije turske provale sva je Albanija bila katoličke vjere. Nu sada se može računati, da su polovina muslomani, a polovina kršćani, sa manjim dijelom pravoslavnih. Poznato je, da su Starosrbi odavle gotovo svi (kažu 40.000 porodica) pod vodstvom patrijarha Černojevića odselili u Srijem (Banat). Albanezi se tamo zovu Arnauti i Škipetari. Sve pučanstvo, i muslomani i katolici, govore albaneški, a u gradovima i turski. U kosovskom vilajetu imade mnogo sela muslimanskih, a sve su potajni katolici. Oni se potajno krste, nabavljaju od katoličkih svećenika svetu vodu, svetu sol i zapise. Oni ne dadu svojih kćeri pravim muslomanima niti se žene od njih, ali ipak nadijevaju djeci muslomanska imena, a katolički ih svećenici otpremaju na onaj svijet, kad ih zovu u smrtnom času. U skadarskom su vilajetu gotovo sve katolici, samo u samom gradu Skadru imade jedna trećina katolika sa nešto Srba i dvije trećine muslomana.

Lurija je rodno mjesto Kastrijote Đurđa kojeg obožavaju i katolici i muslimani

Nu imade u Albaniji pridjela, gdje su sve sami katolici. Merditi (Meriditi) su svi katolici, samo selo Puka imade muslomana. Malisori su svi katolici. Duga i Džini su također svi katolici; oni su u nutarnjoj svojoj upravi donekle samostalni. U Gusinju su svi muslomani, ali ovi zbog pretežnosti svojih suplemenjaka katoličke vjere naginju austrijskoj politici. Ova se katolička mjesta dijele na bandijere. Merditi imaju 10 bandijera, a Malisori 8. vele, da Merditi i Malisori mogu sami više od 60.000 borilaca dignuti na oružje. Lurija je rodno mjesto Kastrijote Đurđa (Skender - bega), kojeg malo ne obožavaju i katolici i muslimani; pače ovi su mu i turbe podignuli i tamo dolaze na hodočašće, da klanjaju pred njegovim grobom. Kastriotić Đorđe umro je od svoje smrti. Dok je on živ bio, ne mogoše Turci nikako osvojiti Albanije niti ikakvu pobjedu odnijeti nad njegovom vojskom. Sultan Mehmed Fati II (Pobjeditelj) poruči Đorđi Kastriotiću, da mu pošalje sablju, a Kastriotić odgovori, da mu je njegova sablja za ruku vjenčana i prirasla, te bi morao i desnicu odsjeći i poslati, no da to ne može učiniti. Pričaju, da su Turci osvojivši mjesto, gdje je Kastriotić zakopan, njegovo tijelo na sitne komade razdijeliti i od toga amajlije (moći) napraviti s uvjerenjem, da onoga, koji na sebi nosi Kastrotićeve moći, ne može puščano zrno probiti niti usmrtiti.
Merditi i Malisori imadu svoga dinastičkog poglavicu iz plemena Prenk - Bib - Doda. Jednog iz ove kuće naimenuje sultan pašom, da upravlja ovim krajevima. Turska je i prijašnja vremena slala po 50.000 vojnika na Merdite i Malisore, da ih podvrgne svome režimu; ali su oni uvijek carsku vojsku junački odbijali, pa su i danas na neki način neovisni.Tako turskoj nije ništa drugo preostalo, nego da se s njima nagodi. Oni daju caru samo 12 para (6 helera) godišnje na mušku glavu, pa su tako junački održali neku autonomiju. Merditi i Melisori stanuju u prijedjelima između Skadra i Prizrena do Đakova. Mnogi su se rasuli po svim gradovima do Selenika i po sandžaku Novog-Pazara za trgovinom. Naći ćeš ih mnogo u Kotoru, Dubrovniku, Trebinju, Mostaru i Sarajevu. Nakon turske najezde mnogi su iselili iz svoje domovine. Imade ih kod Zadra u Dalmaciji, a najviše ih imade u Italiji, gdje broje do po milijuna duša. Ovi su dali Italiji dosta visokih dostojanstvenika, a možda i hajduka u Kalalbriji. Kažu, da je i ministar Crispi bio Albanez. Albanezi ne imadu svoga pisma, već pišu latinicom svoj jezik, a imadu i gramatiku, koju su im sastavili svećenici. Klerici uče nauke u biskupskim sjemeništima, a bogosloviju svršavaju u Rimu, u kolegiju "De propaganda fide".

PUT M.ĐURĐEVIĆA IZ ZAGREBA PREKO TRSTA I KOTORA U TABOR KNJAZA NIKOLE: Vlak je odlazio iz Zagreba u Trst u 6 sati na veče. Premda je bila krasna ljetna noć, nije čovjek mogao ništa uživati na tom noćnom putovanju; ništa se nije vidjelo, jer ne bijaše mjesečine. U Kamen - mostu trebalo je prijeći u drugi vlak, koji dolazi iz Beča u po noći. Muka je putovati sa ženom, sa malim djetetom i prtljagom, kad nema pomoći u to kasno doba; sve čovjek mora sam obavljati. Kad počesmo silaziti od Nadrežine prema Trstu, otvori se vidik morske pučine sve onamo do Italije. Talijanski se kraj nije vidio, pa se je činilo, da je more i nebo jedno plavetno tijelo. Moja žena, kojoj bijaše istom 17 godina, nije do tada nikad vidjela mora, te me upita: "Hoćemo li se mi onud voziti"? No ne bi druge. Već sađosmo u Trst u 8 sati jutrom. Tu je trebalo čekati jedan čitav dan i jednu noć, dok pođe parobrod u Dalmaciju. Hodajući među tim po Trstu nađoh mnogo znanaca iz Mostara i Sarajeva; neki su bili bjegunci, a inače iz trgovačkog staleža, neki su se Već tamo odavno bili natanili radi trgoivne. I crnogorski vojvoda Matanović bijaše u Trstu, da kupuje i otpremi hranu za crnogorsku vojsku. On mi reče, da je crnogorska vojska već u Hercegovini i od Gacka prodrla, a o napredovanju srpske vojske ne znadijaše mi ništa kazati.

Oko 200 Bugara koji su došli u Crnu Goru kao dobrovoljci knjaz Nikola je poslao nazad

Kad dođe vrijeme polaska, moji me znanci ispratiše do parobroda, oprostih se s njima, a veliki parobrod "Messina" otplovi pod vedrim i vrućim nebom. Bijelila su s lijeve strane primorska mjesta Istrije, tiho je more, tišina je u lađi, a propeler bruji poput podzemne tutnjave, tjerajući lađu naprijed velikom brzinom. Tako stigosmo u znameniti grad Pulj.
Tu je lađa stajala četiri sata, pa tako imadoh dosta vremena, da vidim ruski amfiteatar, hram i mnogo drugih znamenitih starina. Međutim, i sunce zađe, a "Messina" krenu dalje iz one bučne ratne luke. Pred zoru ustadoše svi putnici i izađoše na gornji kraj lađe, da vide ishod sunca. Tu je sunce izlazilo upravo iz samoga mora u velikom svom crvenom sjaju i razlilo svoje ogromno svijetlo po čitavom Jadranskom moru i po hrvatskim planinama u Primorju. Množina delfina bila je opkolila lađu i pišući plivahu za njom, da otpatke

iz kuhinje dočekajući žderu, a jato galebova cičući navija se po 200 metara iznad lađe, te, čeka, da im se baci komadić hljeba.
"Messina" se svraćala na tome putovanju u Šibenik, Zadar, Korčulu, Dubrovnik, Novi i Risan, te nakon dana i dvije noći putovanja stigosmo u Kotor. Stigav onamo predstavih se crnogorskome poslovođi (zovu ga i konzulom) Peru Ramadanoviću. Gosp. Ramadanović reče: "Danas ili najdalje sjutra biće Njegovo Veličanstvo knez Nikola u Mostaru. Nemote ovdje ništa čekati, već hajdete odmah k njemu". Ja namjestih ženu i dijete kod neke udovice Crnogorke i otputih se put Risna. U Risnu bijaše neki crnogorski kapetan, koji je otpremao hranu vojski; on mi dade naoružanog perjanika, da me prati do kneževa tabora. Putovao sam kroz Krivošije, austrijansko zemljište, te prođosmo ispod velike kasarne "Dragulj". Kršovita su i gola brda, kuda je put vodio; istom gdje se vidio po gdjekoji star hrastov panj. Kad bi god perjanik ugledao bijeli panj pucao bi u nj i pogodio, a ja bih morao uvijek čekati na konju, dok on to sve obavi. Tako se je perjanik sve putem vježbao u pucanju, a ja sam postajao sve nestrpljiviji, tim više, što bi mi se i konj tresao, čim bi on pušku opalio. Na putu me upozori perjanik: "Eno! Vidite li, gospodine, crkvu?" Okrenuh se na okolo, nu ne vidjeh ništa, nego sivaste pećine. On mi pokaza prstom rekavši: "Eno! Onu su crkvu Crnogorci sagradili za 24 sata na uspomenu, kad su pobijedili Turke na Grahovu". Zbilja tu stoji među liticama zapuštena crkvica, sva već od vremena tako potamnjela, da se ne može lako raspoznati od okolišnog tamnog kamenja. Među tim se ukaza prama nama mnoštvo ljudi. Kad se susretosmo, predstavi mi se mladi, plavi Monteverdi iz Rusije. Imao je okolo 30 godina, po evropejski obučen, sa crnogorskom kapom na glavi, a visio mu je o vratu neki visok ruski red na crvenoj vrpci. Za njim je išlo okolo 200 mladih Bugara; ovi su bili došli u Crnu Goru kao dobrovoljci, no knez Nikola nije ih htio primiti, već ih natrag otpremi. Pa doista ovi Bugari mogli bi biti od same smetnje Crnogorcima, jerbo se nijesu znali boriti po crnogorski, te bi mogli u prvoj vatri baciti pušku i pobjeći, tim prije, što se nijesu nigda vježbali, niti su bili okusili praha i olova. S toga Monteverdi stade srdito kritikovati crnogorskoga kneza. Kako ja nijesam znao ruski, francuski smo govorili. On mi reče: "Le Prince a une armee admirable, mais il nČa pas de bons commandants". (Knez imade izvrsnu vojsku, ali nema dobrih zapovjednika). Monteverdi se je u glavnom stanu kneza Nikole zbog takove kritike bio porječkao, pa je morao otići. Evo kako je to sve bilo po riječima Monteverdia, a i drugi su mi tako isto poslije govorili: Kad je crnogorska vojska bila krenula put Hercegovine, nigdje ne naiđe na otpor: ni sa strane pučanstva niti sa strane turskog vojništva, premda je bilo u strani, na brijegu iznad Gacka, nekoliko bataljuna turskog redovitog askera. Dapače tursko pučanstvo bijaše po mjestima Gatačkog polja izvjestilo bijele marame na kućama i vikalo: "Živio knjaz crnogorski, Nikola I."

Crnogorci bi postavili kape po kamenju pa gologlavi zauzeli položaj na drugoj strani

Crnogorska vojska stiže i u Nevesinje zdravo i bez ikakvog otpora, ali je međutim bilo ostalo turske vojske za leđima u bileću i Trebinju. Na nesreću pak knez raskomada svoju vojsku, pa odasla Lazara Sočicu preko planina prema Konjicu, Peka Pavlovića prema Kleku i ostale vojvode porazmješta kojekuda s jakim četama, a vojvodu Stanka Radonjića posla s tri do četiri hiljade vojnika prema Mostaru. U to i divizionar Selim-paša krenu iz Mostara s 12 bataljuna u susret Crnogorcima. Ove se neprijateljske vojske sukobiše u Bišini nad Blagajem, jedno 4 sata daleko od Mostara. Jer Turci nijesu znali, koliko imade Crnogoraca, ovog se puta poslužiše ratnom lukavštinom, kao što su nekad tako isto radili i Crnogorci. Crnogorci su i u prijašnje doba namještali kape po kamenju, a pucali bi gologlavi iza drugog kamenja, te bi onda Turci nišanili u prazne kape, a da ne bi pogodili nijednog Crnogorca. Ovog puta je turski asker bio ponamještao kabanice s kukuljicama na kolje, pa je pucao na drugu stranu iz grmlja. Crnogorci su naravno pucali u ono, što su vidjeli, a da ne bi učinili Turcima nikakove štete. Tako nadjačaše Turci, te se Crnogorci moradoše povući natrag ostavivši na bojištu oko 250 mrtvih. Iz toga uvidi knez Nikola, da nije bilo dobro raskomadati vojsku, povrati se natrag sve do crnogorske granice na Korita, te naredi, da se opet sva vojska ondje koncentriše. Kad se je pako vraćala crnogorska vojska, oni isti Turci, koji su u Gacku bili izvjesili bijele marame po kućama i klicali: "Živio knjaz crnogorski Nikola I!" - pucali su sada s prozora na crnogorsku vojsku, nu ne nanesoše nikakove štete. Po tom se knez Nikola utabori na Koritima očekujući dok se vojska sakupi, i Turci mišljahu, da je sva crnogorska vojska razbijena, te stadoše praviti nove planove, kako da prodru u Crnu Goru i osvoje Cetinje. Kroz to doba ja se oprostih s Monteverdiem i proslijedih svoj put, te pođoh one večeri u Grahovo na konak. Načelnik Grahova dočeka me ljubazno: dade mi sobu u svome uredu i pogosti me odlično. Tu bijaše na konaku okolo 500 Dalmatinaca dobrovoljaca iz Krivošija i Boke Kotorske sa jednim kapetanom, koji im je bio zapovjednik. Oni su se vraćali iz crnogorskog tabora k svojim kućama. Kapetan je strašno grdio Crnogorce, što ih nijesu htjeli primiti u vojsku. Ja nijesam mogao saznati pravu istinu, za što ih nijesu htjeli primiti; nu mislim, da će biti pravi uzrok, to što je Austrija zahtijevala, da se oni imadu natrag otpremiti zbog neutralnosti. Sutri-dan ja nastavih put niz Grahovo polje prema Koritima. Putem mi je moj pratilac pokazivao sve potankosti o boju na Grahovu: mjesta, gdje je koja vojska stajala i gdje je koji junak poginuo i kako je usijao rusu glavu. Kod jednog vrela kraj puta bilo se sakupilo mnoštvo Crnogoraca, da zagase žeđu. I ja tu sjaših s konja, da se malko okrijepim. Tu su Crnogorci pričali, kako je izgubila vojska na Bišini, i povećavali stvar baš previše. Takove mi vijesti nijesu godile s obzirom na svrhu moga putovanja, pa sam pomišljao, da je u crnogorskom taboru sve zle volje. Bilo je časova, da sam se htio vratiti u Kotor i onde čekati svršetak rata. Napokon stigoh na Korita. Pred taborom me zaustaviše straže, te ja pokazah svoje isprave i straža ode, da me prijavi. Malo iza toga eto opet straža i odvede me Gospodarevu tajniku Dubyu, a ovaj opet odvede me Njegovu Visočanstvu knezu Nikoli. Knez Nikola oslovi me s nekoliko riječi i naredi g. Duby - u da me predstavi zapovjedniku glavnog štaba, vojvodi Stanku Radonjiću. Tako i bi. No ovaj se vojvoda brzo sjeti, da me je vidio kod ruskog konzula Koudriavtzenja u Sarajevu, pa me ljubazno primi i reče: "Ostanite kao ataše (attache) u glavnom stanu". Ovdje je vrijedno istaknuti, da su senatski grb nosili na kapi sva visoka gospoda počam od serdara pa gore do najvišega, pa gospodarev bajraktar i oficiri ordonancije. Trpeza, za koju su ova gospoda sjedela blagovati, zvala se je "senatska trpeza".

Crnogorci nijesu bili naučeni na piće, osobito u ratno vrijeme - nadasve su mrzili pijance

Knez Nikola sjedao je za trpezu u društvu s Duby-om, srpskim generalom Belimarkovićem, ruskim konzulom Joninom i francuskim liječničkim pukovnikom Ferier-om, kojeg mu je francuska vlada trajno

dodijelila kao dvorska lječnika. Knez je imao svoga posebnog kuhača, a "senatska trpeza" imala je opet svoga, jednog Kalajdžića iz Trebinja. Svaki smo dan imali juhu i govedinu, a hljeb nam je bio dvopek. Pili smo samo vodu, jerbo alkoholna pića nije bilo nikakva, a Crnogorci i nijesu bili naučeni na piće, osobito u ratno vrijeme. Oni su mrzili nada- sve pijance. Mi smo imali čadore, pod kojim smo noćivali, i ti su čadori uvijek išli uz nas na konjima natovareni s našom prtljagom. Stanko Stevanov Radonjićem, Gospodarevim oficirom organizacije i kapetanom Barbieux-om. Tu nađoh još jednog mladog Francuza, kojem imena sada više ne pamtim, Rusa, Veselickog - Božidarevića, i nekog njemačkog poručnika barona Hatorfa, te Nikola osobito štovao i komu je odavao čast kod svake zgode. Mladi Francuz i njemac, baron Hatorf, nijesu se mogli trpjeti; vazda su se svađali, te jednom reče mladi Francuz baronu Hatorfu, da je chevalier d industrie (industrijalni vitez). Da nije Stanko Radonjić u toj stvari posredovao, bilo bi došlo do dvoboja, no takove se stvari nijesu mogle trpjeti u ratnom taboru. S toga Stanko Radonjić obojici zaprijeti, da će ih odstraniti iz tabora ako se ne budu ponašali mirno i skladno. Tako ta stvar i leže.
U to počeše sa sviju strana stizati malo po malo vojske sa svojim vojvodama. Sve je bilo već na okupu osim Lazara Sočice, koji je bio daleko otišao na Ivan planinu, da presiječe puteve turskoj vojsci, ali bi dolazila iz Bosne u Hercegovine, te da zaposjedne Konjic, pa tako sva Hercegovina pane u crnogorske šake. Lijepa je to osnova bila, ali bijaše malo vojske poslano da osvaja Mostar, a i onaj poraz u Bišini pokaza, da sredstva nijesu odgovarala osnovi. Jednom knez Nikola sjedio u svome čadoru, a vojvode okolo čadora, jer kneževa čador nije bio tako velik, da su svi mogli u njem stati. Među tim je Peko Pavlović išao sa svojom vojskom iz Kleka sve između brda kroz gudure držeći se daleko od ceste i običnih puteva, da ga ne bi neprijatelji opazili, odnosno da ne bi mogli izbrojati njegove snage. U isto je doba išla i turska vojska iz Mostara prema Bileću. Peko Pavlović je uz put dobro motrio tursku vojsku, a da ga protivnici ne opaziše. Svi su bili složni u vijećanju, da se udari na Turke, gdje bilo da bilo. Novica Cerović i Peko Pavlović najviše su govorili, a Peko Pavlović reče: "Gospodaru! Muhtar se je sutra za cijelo razmuhtario". Nakon ovog vijećanja zatrubiše trube na sve strane crnogorskog logora, a 28 bataljuna Crnogorca diže se sa Korita i pođe prema Vrbici. Sve su to kršoviti putevi i brda, kuda se ide. Nakon jednog sata hoda ustavi se vojska i zakloni se za bregove tako, da se od nikoje strane ne mogaše opaziti. U isto vrijeme i turska vojska paralelno s crnogorskom marširala cestom uz dolinu Plana prema Bileću. Knez Nikola i sav njegov glavni štab motrio je i brojio sa brda iz zakloništa svu tu tursku silu.
BITKA NA VUČJEM DOLU - KRETANJE CRNOGORSKE VOJSKE PREMA ORJOJ LUCI, DANILOVGRADU I CETINJU - TURSKI ZAROBLJENICI - DOLAZAK U CETINJE: Turska je vojska marširala u potpunom redu, sve satnija po satnija sa zapovjednicima na čelu, a okolo 200 turskih konja nosilo je ozadi prtljagu. Kad je sva turska vojska već bila zamaknula za dolinu Plana, naredi knez, da se ide dalje, te se pod noć pade na konak u Vrbici. Vrbica nije barem tada bila kakovo selo ili napučeno mjesto, nego podol, gdje se je moglo sigurno i udobno prenoćiti, a bilo je i vode svima u obilju. Tu vidjeh nekoliko sa svim novih ustaških grobova; tu je bio neki mali orkšaj skorašnjeg vremena. Onu veče nijesu se palile baklje, niti su se ložile vatre, da se svijetlo od nikuda ne vidi; sve je tiho bilo. Kad je noćna tama sve bila zastrla, knez Nikola sakupi ratno vijeće, u kom se je tajno vijećalo o planu sjutrašnje bitke.

Nikola rođacima: Morate sjutra u boj sa ostalim vojvodama - ta, Petrovići su vazda bili junaci!

Iza toga se odmah izdaju tajne odredbe, kuda će se koji vojvoda sa svojim četama kretati i gdje će zauzimati pozicije. Naposle knez sazove oko sebe sve svoje rođake, koji su se tada u taboru nalazili: Filipa, Šaka, Blaža i mlađahnog Marka, te im rekne: "Ja Vas ne trebam oko sebe; Vi morate sjutra u boj sa ostalim vojvodama. Ta Petrovići su vazda bili junaci!" Petrovići se zbilja porazdijeliše među četama, koje će sudjelovati u prvoj i najžešćoj vatri. I Talijanac Duka Vivaldi stupi u bojne redove sa Petrovićima. Među tim je i Muhtar paša vijećao u Bileću, kako da se prodre u Crnu Goru i da se maršira upravo na Cetinje. Turci nijesu znali, gdje je crnogorska vojska, koliko li je imade, pa odmah otpremiše sve tovare municije prama crnogorskoj granici. Oni su mislili, da je knez Nikola pobjegao na Cetinje i da mu je vojska još uvijek rastrgana.
Sada je Peko Pavlović imao veliku zadaću; on je imao domamiti Turke iz Bileće u Vučiji do, gdje je bilo Crnogorcima najzgodnije za bitku. Uze dakle taj vojvoda 400 momaka i silesiju trubača, pa došuljav se do Bileća stade pucati u gradske kuće i tabor, a trubači su sa sviju strana trubili tako, da su Turci mislili, da je tu sakupljena sva sila crnogorska. Turska i crnogorska snaga bile su u blizu jednake okolo 12.000 s jedne i 12.000 s druge strane. Zapovjednici turske vojske bili su: mušir Muhtar-paša, ferik Selim-paša, liva-Osman-paša, liva Abdullah-paša i pukovnik glavnog štaba Šukri-beg (Bošnjak).
Čim su čete Peka Pavlovića zapucale na Bileću i stale trubiti na sve strane, prekide Muhtar-paša vijećanje i naredi da se započene boj s Crnogorcima. Odmah Turci izađoše iz grada i stadoše navaljivati na Crnogorce. No Peko Pavlović stade uzmicati puškarajući na Turke, a ovi su ga progonili sve iduć za njim prama Vučijem dolu, ne sluteći, da je ondje kneževa armada u zasjedi. Turci su imali samo 4 topa krupska od čelika. Od Bileća do Vučijeg dola imade 2 sata hoda. Među tim su neke crnogorske čete već bile u noći zauzele neke klance oko Vučijeg dola. U ranu zoru, kada je već bio kucnuo čas, zatrubiše trube u glavnom kneževu stanu: "U boj". Sve se diže na noge! Sva vojska stade gmizati iz Vrbice uz brdo prama Vučijem dolu. Do Vučijeg dola bijaše samo pola sata hoda. Sam knez Nikola preuze komandu, a uz njega su se nalazili: njegov punac vojvoda Petar Vukotić, vojvoda Stanko Radonjić, vojvoda Novica Cerović, tjelesni liječnik francuski pukovnik Fevrier, srpski general Belimarković, ruski konzul Jonin, dva tri oficira ordonancije i sluge. Knez naredi, da se sva prtljaga i 4 topa uklone iz blizine bitke, jedno po sata daleko u zaštićenu dolinu. Još bi određeno, da se i muzika glavnog stana ukloni, nu muzikanti pobacaše instrumente u prtljagu, zgrabiše puške, pa i oni odjuriše u vatru. Tajnik Duby bio se pružio na travi za jednom liticom, pa čitao novine, a za pucnjavom ni brige ga nije bilo. Ja sam bio na brežuljku kod Dubya, pa gledao na binokel, da razgledam bitku koliko je moguće vidjeti. Ču se prva puška, druga i treća, tada se razvi prasak od hiljade pušaka, te mnogi ranjenik poče već zvati: "Pomozi druže" "Daj vode!" itd. Prvog mrtvaca vidjeh pogođena usred čela. Njega natovariše na konja i odnesoše nekud, da ga zakopaju. Čulo se je i strašno lupanje olova po kamenu i gdje zrna zvižde po zraku. Knez je stajao sa svojom pratnjom na kamenitu brežuljku; bio je zaogrnut modričastom kabanicom bez rukava. Jedno puščano zrno probi kneževu kabanicu kraj koljena, a vojvoda Petar Vukotić prihvati ga za ruku i povuče veleć: "Poginut ćeš, Gospodaru; amo za kemen!" -

nadodav: "Ne treba ginuti bez nužde!" Turci su istom bili snimili s mazge jedan top, i brže bolje opalili samo četiri - pet hitaca, kad im ponestade puščane municije; s toga je tursko puškaranje bilo sve rjeđe. Ova je vojska do duše naglo trubeć iskala municiju, nu glavna municija bila je, kako rekoh, nespretno otpremljena na crnogorsku granicu.

Po crnogorskoj vojsci proču se da Turci nemaju municije. Tad zapovjednici viknuše: Jatagan!

U to se prosu glas po crnogorskoj vojsci, da Turci nemadu municije, a zapovjednici povikaše: "Jatagan!" Piperski bataljun najprvi poteže jatagane, izletje iz svojih meteriza od kamenja, te vičući učini juriš na Turke. Kad za njima i ostali Crnogorci pograbiše jatagane, nastade krvava borba, nastade kasapljenje ljutim handžarima. Crnogorac znade tako hitro sjeći handžarom, da mu se Turci ne mogu ni bajonetom približiti. Turke obuze smrtni strah, pa stadoše bježati natrag put Bileća, a Crnogorci su ih progonili sjekuć sve do grada dva sata daleko. Crnogorci su tražili, da što više gospode dostignu i posijeku, jer je kod ovih pljačka bolja, pa ih je bilo, da su protrčali proste turske vojnike, ne obaziruć se na njih, a ovi nijesu ni smjeli zamahnuti na Crnogorce. Na taj se je način moglo spasiti puno turskih vojnika. Valja spomenuti, da je knez bio naredio, da se ne smiju odrezivati nosevi i ušesa, nego da će se po tome znati, ko se je hrabro borio i ko je zaslužio nagradu: a da gledaju što više gospode zarobiti i njemu žive dovesti. Crnogorce je bila poslužila sreća time, što su sa jataganima potrefili jurišati na glavni stan i na ona četiri topa, gdje se je nalazilo mnogo visokih oficira. Pače i oficiri nijesu imali nikakovih distinkcija, pa se nije moglo prepoznati, što je koji. Na jednome uglu brežuljka bio je nasađen top, koji je bio ispalio, kako rekoh, samo četiri pet hitaca, a ostala tri topa stajala su još netaknuta na mazgama, jerbo im ne bijaše podesna mjesta za pucanje. Tom je baterijom zapovijedao Osman-paša, moj znanac. I njega opkoliše Crnogorci; on se je hrabro branio, dok nijesu svi oko njega izginuli. Crnogorci su mu vikali: "Predaj se, gospodine!" premda nijesu znali, ko je i šta je. Osman-paša je opet njima vikao: "Ja se ne predajem! Pucajte u me!" - držeći još revolver u ruci, koji je već bio prazan. Osman-paša je još vikao: "Pucajte!" - jer je volio poginuti, nego se predati, kao što mi je on sam poslije pričao. No Crnogorci ne htjedoše pucati, već objesiše puške o rame, a jedan od njih priskoči k njemu, zgrabi ga za ruku i reče: "Moj si!" Osman-paša reče: "Hajde! Hajde! vodi me k tvom gospodaru, dobit ćeš lijepo uzdarje!. Crnogorac toga pašu povede k svome gospodaru ispitujući: "Jesi li ti juzbaša?" "Jesam nešto više" - reče paša. "A jesi li ti binj - paša?" "Jesam nešto vše". A jesi li miralaj?" "Jesam nešto više". "Nu jesi li paša?" "Dobra ti sreća - jesam baš paša" - odgovori Osman. Tada Crnogorac stade pucati iz puške od veselja, što vodi pašu, i pjevati: "Blago meni, svijetli gospodaru, evo ti pašu vodim". Kad knez to ču, posla odmah liječnika Fevriera paši u susret, da mu pruži prvu pomoć, ako je možda ranjen. Osman-paša reče, da nije ranjen, premda mu je poslije kazivao, da je bio dobio jednu neznatnu ranu ostrag u pojasu. Međutim je puškaranje bivalo sve ređe, a glas pušaka i bojna huka išla je sve dalje od nas prama Bileću. Čim je paša bio uhvaćen, posla knez po nas perjanika, da nam kaže, da idemo k njemu i da je Osman-paša uhvaćen. O ostalim pašama još se nije ništa znalo u glavnom stanu, što je od njih bilo, jer ih nije nitko poznavao, a Crnogorci su sjekli redom, što bi uhvatili. U tom su boju bili i odlični Turci bašibozuci iz Mostara sa muftijom Karabegom. Ova je bitka trajala od jutra do podne ne računajući onu manevru Peka Pavlovića. Filip Petrović bi ranjen u bedru baš dobro, te ga odmah otpremiše na Cetinje na liječenje. Šako Petković hrabro se borio: on posječe desetak Turaka onog dana; bio je sav krvav od pete do glave; izgubio je kapu, a kako je imao puno redova na prsima, u borbi izgubi i viteški red Franje Josipa I. Kad me Osman-paša ugleda na bojištu, zavika: "Zdravo prijatelju! Zar ste i Vi ovdje?" Ja mu otpozdravih, a on reče onoj gospodi, koja su ga vodila, da sam ja njegov stari znanac i prijatelj još iz Sarajeva.

Kada se ču da je i Selim - paša posječen među Crnogorcima zavlada još veće veselje

G. Duby reče mi, da je knez odredio, da se Osman-paša meni predade na čuvanje do sjutra ujutru, da pod mojim čadorom noći, pa da će ga sjutra otpremiti na Cetinje s ostalim zarobljenicima. Ja sam jašio po bojištu, da razgledam, šta je to sve bilo. Leže mrtvaci na sve strane, a Crnogorci kupe oružje i skidaju s neprijatelja sve ono, što je valjalo, da se ponese. Dva Crnogorca bila uhvatila nove crvene bisage pune bijelih gospodskih rubina, pa jedan tegli k sebi jednu polu, a drugi k sebi drugu, te tako rastrgoše bisage na dvoje i odnesoše svaki po jednu polu. Jedan opet Crnogorac plakaše, da je izgubio iduć jednu kesu od 1000 zlatnih lira (20.000 kruna), te je išao tragom, ne bi li je opet našao. Kako se je poslije ispostavilo, bili su to novci pukovnika glavnog štaba Šukri-bega (Bošnjaka), koji je poginuo u toj bitki. Stevo Radonjić dođe k meni i reče mi: "Eno ondje bijah ostavio 40 zarobljenih Turaka, da ih Crnogorci sačuvaju i Njegovu Visočanstvu odvedu, a eto sad ne vidim nijednog živa". U to se uplete u razgovor francuski kapetan Barbieux, pa reče, da je on jednoć uhvatio u boju u Africi 30 Arapa i doveo zapovjedniku, pa da ga je zapovjednik do duše pohvalio, ali da mu je ipak dao za nagradu 30 dana zatvora. Bijaše upalila žestoka sunčana vrućina onog dana, a od kamenja je odsijevao plamen u oči kao usred pješčane pustinje žarke Afrike. U jedan sat poslije podne sađosmo opet natrag u Vrbicu, gdje ćemo na istom mjestu noćiti. Naši čadori nijesu bili dignuti s onoga mjesta, gdje su i prije bili. No Turci su nam bili zašli za leđa, pa nam čadore sve izrešetali puščanim olovom; mislili su, da imade netko unutri, no pobjegoše, kad su vidjeli, da su u pogibelji.
Osman-paša i jedan sijed juzbaša ručali su pod mojim čadorom, te legoše spavati, jer su bili jako umorni. Njegovo Visočanstvo naredi, da se iz onih topova, što su bili Turcima oteti, opali 21 hitac u znak veselja. Knez dođe pred moj čador, vidje, da paša spava, pa reč: "Uznemirit ćemo našeg gosta, ali ne smeta; mi se moramo veseliti! Pucajte, Crnogorci!" Zapucaše topovi, a Osman-paša se prenu i upita me: "Šta je to?" Ja odgovorim: "Šenluk" (veselje). "Pravo imadu" - reče paša, pa se opet svali na zemlju i zaspa. Meni je tajnik Duby bio naredio, da po međunarodnom pravu ne smijem Osman-paše o ničemu ispitivati. Ja mu rekoh, da neću, ali da se Turci ne drže toga prava. Turci su pred tri dana bili uhvatili dva Crnogorca i o svemu ih ispitivali, a onda posjekli. U večer su pred kneževim čadorom gorjele baklje, banda svirala, a kneževi paži točili pravi šampanjac "de souverain". Sjutra-dan u jutro je knez primao izvještaje od raznih vojvoda o uspjehu te bitke. U to doba dođe u tabor jedna žena hrišćanska iz Bileća noseći u ruci uzdignut procijep (na gornjem kraju razcijepljen štap), a u procjepu je bilo pismo. Pustiše ženu do kneževa čadora, a knez dade pročitati pismo. U tom pismu moli sin divizijonera Selim-paše, koji je bio poginuo, da ovoj ženi dozvoli uzeti

tijelo njegova oca i odnijeti ga u Bileće, da ga tu ukopa. Do toga časa nije nitko u crnogorskome taboru znao, da je i ferik Selim-paša poginuo, a tad među Crnogorcima zavlada još veće veselje. Ona je žena pripovijedala tom prigodom sve detalje bitke, što su onamo Turci govorili. Mislili su Turci, da je i Osman-paša poginuo, a ona je žena iskazala, koji su još velikaši izginuli. Onda joj knez reče, da je Osman-paša živ i zdrav, i dozvoli joj da uprti tijelo Selim-paše, među nekoliko hiljada mrtvaca, koji su ginuli na prostoru od dva sata hoda u daljini! Među ostalim zarobljenicima bijaše neki mlad efendija, po imenu Lutfi, iz Gradiške. Lutfi se prijavi i reče, da bi on mogao poznati tijelo Selim-paše, jer da je on kod njega bio dodijeljen kao čauš ordonacije, da mu je svaku veče noge prao, pa da bi ga mogao prepoznati po bagovim nogama, makar mu bila i glava odsječena. Kasnije se ispostavi pretraživanjem tjelesa po bojištu, da je kapetan iz Crnića posjekao Selim-pašu sabljom stigavši ga u bijegu.

Knjaz Nikola zaista se pokazao kao pravi otac svoga naroda - to mu se ne može poreći

Taj je kapetan pripovijedao, da se je Selim-paša uvidjevši, da ne može uteći, očajno branio revolverom i sabljom, premda je imao preko 60 godina. Po tom knez posla četu vojnika, te ovi Selim-pašinu tijelu vojničke počasti učiniše pucajuć iz pušaka. Kako rehoh, Crnogorci su imali sreću pogoditi na glavno zapovjedništvo, kad su jurišali jataganima na Turke, te razmjerno izginuše mnogi oficiri. Evo izvješća o uspjehu bitke. Poginuli su ferik Selim-paša, dva pukovnika sa zapovjednikom glavnog štaba, Šukri-begom; nadalje su poginula 4 binjbaše, 300 drugih oficira, i preko 300 vojnika. Osman-paša bi zarobljen sa jednim juzbašom i 300 vojnika, a i 4 topa bjehu oteta s municijom i s ostalom ratnom prtljagom. Još nešto! Abdulah-paša uteče ranjen u uho. Muhtar-paša bio je ostraga s rezervom jedan sat daleko, te je zdrav utekao ravno u Dubrovnik. Ovaj paša iz Dubrovnika brzojavi u Mostar, da je amo sve izgubljeno, te neka oni u Mostaru gledaju, kako će se obraniti, jerbo on misli, da će Crnogorci sada nakon te pobjede odmah maršírati na Mostar. Isti paša odasla drugi brzojav iz Dubrovnika u Carigrad, u kojemu izvijesti, da je Osman-paša svoj nesreći kriv, jer da je bio pijan. Ta je bitka bila dne 26. jula 1876. Tako Muhtar-paša pobijedi Osman-pašu, jer je u prvom mahu mislio, da je poginuo. Onog jutra naredi knez, da se donesu i prikažu ratni trofeji. Vrve Crnogorci, nose svaki svoje, što je na bojištu bio ujagmio. Na turskim puškama bijahu nataknute bajonete, a na bajonetima i na sabljama privezani fesovi. Knez opkoljen pratnjom gledaše, kako se slaže na gomilu zaplijenjeno oružje. Preko 3000 pušaka, 300 oficirskih sabalja, 4 topa, 10 barjaka i 500 ćitaba (svetih pisama) uzdiže ogromnu piramidu na veliko veselje pobjeditelja. Među barjacima bijaše i jedan zeleni od svile, zlatom izvezen, koji je pripadao mostarskom muftiji Karabegu i njegovu bašibozuku. Sav taj ratni plijen i Osman-pašu sa 300 zarobljenika dade otpremiti na Cetinje. U ovoj bitki poginu 119 Crnogoraca, a bilo je ranjenih do 220. Sada je trebalo i crnogorske ranjenike otpremiti u bolnice. Ranjenici su ležali redom jedan uz drugog u taboru. Prije, nego su bili otpremljeni u bolnice, knez je k svakome došao, pitao ga za zdravlje, sokolio ga i obilato nadario dukatima. Knez Nikola zaista se pokaza pravim ocem svoga naroda. To mu se ne može poreći; on je svagdje činom pokazao, a nije se nitko rodio, da je svemu svijetu ugodio. Odmah nakon ove bitke popališe Crnogorci sva turska sela po Planome, a bijela vojska (crnogorske žene) poplavi sav zastrašeni prijedio i oplijeni sve, što je mogla naći i nositi. Iza toga Crnogorci nešto prišutiše, a knez Nikola diže svoj glavni stan sa Vrbice i preprtlja na Objaj malo bliže k Bileću u pravcu crnogorske granice. Sve se je čudilo, što se ne ide na Mostar. Pobjeda Vučjeg dola bila se već po cijelome svijetu razglasila, pa se čini, da je knez Nikola bio dobio neke tajne vijesti iz Beča. Iduć iz Vrbice na Objaj valjalo je opet proći kroz Vučjii do. Tu puče jedna puška, pa nastade neki mali metež u vojsci; jedan Turčin bio se je u boju sakrio u jedan škrip pećine i tu se je bio stulio od straha i proboravio tri dana i tri noći. Kad je jedan Crnogorac mimo škripe prolazio, Turčin mišljaše, da ga je opazio, pa opali puška, ali ne pogodi Crnogorca. No odmah se sklepetaše nekoliko Crnogoraca na Turčina i sasjekoše ga. Idući dalje opet puče jedna puška; bio na ime neki Crnogorac našao malu kuburu, pa je opalio, da je isprazni. Tu je bio Crnogorac neoprezan, jer je bilo strogo zabranjeno pucati. Po tom starješinstvo naredi, da se taj krivac išiba. Čim se osuda oglasi, ode nekoliko perjanika u šumu po šibe. No otkidoše male grančice s lišćem, velike kao golubinje najveće pero. Tada Crnogorac leže na zemlju potrbuške i stade jaukati pod udarcima tih grančica, kao da ga boli, nu perjanici ga samo nekoliko puta - prije bih rekao - pogladiše, nego izbiše.

Austrija je u pismu savjetovala Crnu Goru da ne proliva krv uzalud po Hercegovini

Ipak je tome Crnogorcu bilo žao, što će mu se moći spečitnuti, da je jednom bio na šibe osuđen. Pošto se obavi ta teška kazna, proslijedismo svoj put. Onoga dana pretrpjesmo svi veliku muku zbog teška nevremena; silne kiše i tuče (krupe). Knez je svakome od nas izražavao svoje sažaljenje radi te patnje, a naročito meni reče, da moram sve trpjeti, jerbo se radi o oslobođenju moje domovine. Kad nekako stigosmo na Objaj, zaustavismo se i čadore popesmo ne samo za časovit odmor, nego i za dalji boravak. Tu smo boravili 10 dana. Teško nam je tu bilo živjeti bez vode, a jela je bilo u izobilju. Jednom za tih dana dođe knezu u tabor Šobota, ugledan turski seljak iz Planoga. Ovoga gosta zadrži knez dva dana i još ga dobro nadari poklonivši mu 100 dukata, pa ga napokon otpremi iz tabora, a Šobota ode u Trebinje, jerbo mu je sve bilo izgorjelo u Planomu, te se nije imao na šta vratiti. Jednom dovedoše Crnogorci u tabor 10 Arnauta, u narodnom odijelu, otrcanih i gladnih. Kazivali su, da su pobjegli s turske vojske, jer da nijesu mogli više podnositi muka, a osobito s toga, što nijesu kao bašibozuci dobivali ni hrane i odjeće. I ove Arnaute dade knez otpremiti kao zarobljenike na Cetinje, pošto su se bili dobro pogostili mesom i hljebom. Nakon tog boravka od 10 dana na Objaju naredi se, da se ide u Gacko. Opet smo putovali preko Vučjeg dola i Vrbice, te kod Korita padosmo na konak. Idući nađosmo na putu veliku lokvu vode žute i pune zelenih vodenih ušiju. Na tu se lokvu zgrnu vojska, da žeđu zagasi, i premda su u tu nečistu vodu i konji mokrili pijući je, ipak ju je svako pio, jer druge nije bilo u ono vruće doba augusta mjeseca. Ali ne bi to sve. Prelazeći francuski kapetan Barbieux propade u sredini na najdublje mjesto lokve, te ga Crnogorci jedva jedvice užetima izvukoše zajedno sa konjem. Kako je kapetan Barbieux bio jako oznojen, to se od prehlade razbolje i dobi grlobolju (anginu). Liječnik Fevrier liječio ga je, što je bolje mogao, te mu napokon morade prorezati u vratu oteklinu, da se ne uguši. Sa korita se uputi vojska sutridan preko Ključa u Gacko. Ključ je još dobro održana gradina, a nekoliko zelenih livada ukrašuju to opustošeno mjestance u krševitoj dolini. Zemlje su u

Gatačkom polju plodne. Žita su bila već prezrela, trava gusta i visoka; nitko se nije usudio iz grada izaći, da ljetinu obradi. Takove su te žalosne okolnosti u ratno doba. Sve to uništi konjsko kopito i ljudski taban. Ne mole se badava zajednički kršćani vapijući u crkvama od Boga: "Od kuge, gladi i rata - oslobodi nas, Gospodine!" Što žita i trave nije bilo pogaženo, to bi konji po noći popasli; na poljima ništa ne ostade, a ruka osvetnica popali sela i varošice. U to Lazar Sočica, koji nije bio stigao na bitku u Vuči do, istom iđaše sa svojom vojskom prama Koritima, te se tu sastade sa glavnim kneževskim stanom. Lazar je vraćajući se od Konjica bio popalio sve, što je bio našao na putu. Metohija, Lipnik i sva mjestanca po Gatačkom polju biše pretvorena u pepeo; tu nije bilo više ni žive duše. Kula i dvorovi Dedage Čengića u Lipniku kraj potoka pretvoriše se u garave ruševine; samo turbe Smailage Čengića poput džamije s drvenom munarom, poštedi vojvode Lazar Sočica. Kad stigosmo pod ruševine Čengića kule, kod Smailagina turbeta, popeše se čadori i tu ostadosmo četiri dana, a konji su se puštali širom po Gatačkom polju, da pasu do mile volje žita i travu. U to najaviše dolazak austrijanskog pukovnika Tomela iz Beča u kneževski glavni stan. Pukovnik Tomel sjaši s konja pred kneževim čadorom i predade pismo njegovu Visočanstvu. To je pismo bilo vrlo tajno, ali ta tajna nije mogla ostati vazda tajna. Austrija saopćava Crnoj Gori, da će Bosna i Hercegovina najposlije pripasti Austro - Ugarskoj, te joj savjetuje, da ne prolijeva krvi uzalud po Hercegovini, nek se drži prama Hercegovini defanzivno, a prama Albaniji neka operira, kako god hoće.

Kod Nikšića, na razmaku od 500 metara pucali su Crnogorci iz pušaka u počast Gospodaru

To pismo ne učini dobra utiska, već sve ogorči. Pukovnik Tomel ostade u glavnom stanu nekoliko mjeseci, što na polju, što u Cetinju. O pukovniku Tomelu moram ovdje nešto nadodati. On je bio kao kapetan glavnog štaba prijašnjih vremena dodijeljen austro - ugarskom glavnom konzulatu u Sarajevu za glavnog konzula Atanackovića, koji je umro u Sarajevu pred konzulom Haasom. Zatim bio je attache kod austro - ugarske diplomatične agencije u Biogradu, pa onda neko vrijeme vojnički attache austro - ugarske diplomatične agencije na Cetinju. S toga je on i bio poslan tada u Crnu Goru kao najbolji poznavalac sviju odnošaja te kneževine. Tomel je bio pretjerano ozbiljan čovjek; nije dao nikome sa sobom govoriti. Govorio je samo sa knezom Nikolom i sa ministrom vanjskih posala i to kad mu je velika nužda bila, a uvijek je nešto pisao. O pukovniku Tomelu nemam šta dalje iznositi; on je vazda pisao i dopisivao se s Bečom, više ništa. To su sve tajne bile, od kojih je crnogorski dvor malo šta saznao. Jednu ću malu epizodu ipak napomenuti, koja se je desila u kasnijem vremenu. Pukovnik je Tomel imao u Cetinju svoju sobu tik uz sobu Veselickog - Božidarevića u svratištu na Cetinju. Taj je časnik bio vazda zaposlen pišući, a Veselicki - Božidarević opet imao navadu po svojoj sobi šetati gori - doli. To je Tomelu smetalo, te jednoć ne pokucav naglo otvori vrata sobe Veselickog - Božidarevića i zaviče na njega: "Zar Vi ne znate, koga imadete u susjednoj sobi? Ja imadem posla, a Vi mi smetate raditi!" Veselicki Božidarević reče: "Vi ste gospodin pukovnik austrougarskog glavnog štaba. Dostojna Vam čast, ali Vi nemate meni šta zapovijedati u mojemu stanu, a nemojte zaboraviti, da sam ja ruski plemić. Izlazite s mjesta iz moje sobe". Tomel izađe, a poslije senatori izravnaše taj sukob na miran način, da ne bude veće bruke od dvoboja. Moja je soba bila tik uz sobu Veselickog - Božidarevića, pa sam sve to svojim ušima čuo i očima vidio.
Treba dakle odlaziti iz Hercegovine, nu prije toga htjedoše Crnogorci raspršiti ona 4 bataljuna turske vojske, koji su bili utaboreni u strani brda na Avtovcem. S toga u rano jutro krenuše Crnogorci sa snagom od 6 bataljuna i 4 topa, da Turke razvide i po mogućnosti unište. Ovoj se ekspediciji pridruži i austrijski pukovnik Tomel. No nakon četiri sata povrati se crnogorska vojska u Lipnik, a da nije ništa bila poduzela proti Turcima, a da su bili štogod poduzeli, bili bi naravno i uspjeli; nu i oni bi bili izgubili nekoliko vojnika, ali bi to bilo opet bez koristi, jerbo je trebalo ipak Hercegovinu napustiti. Već knez Nikola diže svoj glavni stan iz Gacka i ode u Crnu Goru sa 6000 vojnika preko Krstaca, Banjana i Nikšićkog polja, a vojvoda Petar Vukotić ostade sa ostalom vojnom snagom na hercegovačko - crnogorskoj granici, da se po naputku ofenzivno drži proti neprijatelja. Kad smo bili došli prema Banjanima, javi mi jedan perjanik, da je kapetan Barbieux teško bolestan, i s toga zaostao, pa da mene zove. Ja se odmah povratih, da ga potražim. Susrete me međutim drugi perjanik i javi mi, da je kapetan Barbieux već izdahnuo. Isti mi perjanik govoraše, da je Barbieux rekao, da mu je jako zlo, da ga nešto davi u grlu; na jednom je sjašio s konja, sjeo i zaiskao vina. Perjanik ode potražiti vina, nu kapetan ne dočeka, da se napije, nego umrije. Ja potrčah i stigog kneževu pratnju, javih vojvodi Stanku Radonjiću, da je Barbieux umro. Kad je knez čuo za tu smrt naredi, da se taj kapetan zakopa s vojničkim počastima. Istog dana padosmo na konak u crnogorsko selo Broćanac. U tom selu ne popesmo čadora, jer tu bijaše seoskih kuća, pa u njima noćismo. Bilo nam je udobno, jer tu dobismo svega za večeru među kućnom čeljadi. Sutradan jutrom zatrubiše u 4 sata trube i najaviše odlazak, a mi skočismo na noge i za jedan sat sađosmo u Nikšićko polje. Nikšić je bio u opsadi. Na razmaku od 500 metara pucali su crnogorski odjeli iz pušaka u počast Gospodaru.

Boraveći na Orjoj luci lovili smo ribu mrežama i dinamitom; jednom se i knjaz dade na taj šport

U Nikšićkom polju opazih, da sam u Broćancu pod uglavnicom zaboravio svoju kožnatu torbu, u kojoj su mi bile razne isprave, pisma i pisaće sprave. Ja prijavih tu stvar Stanku Radonjiću, pa ovaj naredi, da se jedan Crnogorac odmah povrati u Broćanac i odatle mu donese torbu. Nu u kratko rekavši ja ne vidjeh više nikad svoje torbe, te tako izgubih važne dokumente. Grad Nikšić vidi se daleko u vrh polja, a razne kule i gradići uzdižu se u okolici bliže nama. Iz jednog gradića stadoše Turci puškarati na nas; nu bijaše daleko, te ne raniše nikoga. Nasred polja s daljnje strane pod brdom stade crnogorska vojska. Knez Nikola namjesti na jednom plastiću sijena dalekozor, pa razgledaše kule i gradiće po brežuljcima okolo Nikšića. Jednu od najbližih kula s gradićem htijaše razoriti, te topnički kapetan Đuro Martinović već naperi 4 topa sa jednog brežuljka, da otvori vatru. Ja se oveselih, da ću doživjeti još jednu ratnu epizodu. Nu to bijaše uzalud; knez se predomisli, te ne htjede rušiti kule. Ta i onako će mu Nikšić kad-li tad-li pasti u ruke! Po tom krenusmo dalje i stigosmo na konak u manastir Svetog Vasilije pod Ostrog. Pod Ostrogom stadosmo dva dana i tom prigodom vidjeh špilju, gdje leži tijelo Svetog Vasilije. Niz Nikšićko polje teče mala rijeka i uvire u dno polja blizu Pod - Ostroga. S onu stranu Pod - Osroga izvire ta ista rijeka u vrh polja Bijelopavlovića, pod imenom Zeta. Iz Pod-Ostroga sađosmo kraj rijeke Zete niz Bjeloplavliće, najplodniju zemlju Cnre Gore, na Oriju luku. U Orijoj luci imade crkva, a u blizini crkve dvorac kneza Nikole. Knez Nikola nastani se u blizini dvorca.

Od Orije luke imade 20 minuta do Danilovgrada, crnogorskog trgovačkog mjesta. Odavde se prostire široko i plodno polje sve do Spuža te do Veljeg i Malog brda, na kojima su Turci bili pogradili velike utvrde, kule i gradiće, pa još utvrde topovima dobro opskrbili. Od izvora Zete sve do Spuža prostire se plodna dolina Bijelopavlići, jedina plodna dolina tadašnjeg vremena u Crnoj Gori. U toj dolini raste pšenica, kukuruz i svako žito, a vinogradi, trešnje, smokve i svakovrsno voće daju joj karakter južnog župnog prijedjela. Zeta je puna ribe pastrmke tako, da se za tili čas može silesija nahvatati. Za našeg boravka od mjesec dana u Orijoj luci lovili smo pastrmku gotovo svaki dan, mrežama i dinamitom, a to nas je time više veselilo, što smo vazda imali dobar uspjeh. Jednog se dana i knez dade na taj šport. On sađe iz svoga dvorca sa svom svojom pratnjom i gostima do Zete, koja je okolo 300 metara udaljena od dvorca, da vidi, kako se riba lovi dinamitskim patronima. Bijasmo svi na obali Zete poređani, a kapetan knjaževske garde Matanović pripravljao je dinamitske patrone: patrone je dobro umotavao u jak papir, tvrdo stezao konopom i oblijepio gnjilom i pričvrstio kapsolu za gorući fitilj na vrhu dinamitske patrone. Kad je to sve bilo gotovo, svukoše haljine - njih desetak perjanika - sa sebe i zaplivaše u rijeku, podaleko od one tačke, gdje će se dinamit baciti. Tada se baci u vodu dinamit. Dinamit puče s gluhom podvodnom tutnjavom, a površina rijeke pobijeli od ribljih trbuha. Tada oni perjanici plivajući pohvataše svu ribu. Tako učiniše još dva puta, pa uhvatiše okolo 100 kilograma pastrmke. Kad su plivači izašli iz vode, upitam ih, šta su oni na sebi osjećali, kad su dinamiti u vodi pucali, a oni rekoše, da su tako osjećali kao da ih je neko pleskom udario po trbuhu i prsima.
Bog zna, da li je danas Zeta tako obilato ribom naplođena a mislim, i ondje nije više dozvoljeno ribu dinamitom loviti.
Ja sam u svojoj mladosti strastveno lovio ptice kao: patke, jarebice, golubove, grlice, prepelice, bene i druge osobito vodene ptice; ali mi je bio najmiliji ribolov. S toga sam na Orijoj luci svakim danom na udicu ribu lovio, jer nije bilo druge zabave, a čitav mjesec dana stajati u onakovom selu, komu služi na ukras samo kneževski mali dvorac od 6 soba, jednu crkvicu s nekim grobovima, bilo bi ginuti od dosade.

Crnogorci su danom i noćom navaljivali na utvrde Spuža, Veljeg i Malog brda

Društvo nam je bilo otmeno. Ja sam već kazao poimence, kakova je bila kneževa pratnja i okolica, pa bismo na Orijoj luci sastavili partije, da se igramo karata. Tu bi se neka gospoda igrala hazardne igre, a ja sam se igrao samo preferanca. Moja je partija bila: srpski general Belimarković, Stevan Radonjić, a katkada i Stanko Radonjić. Premda je vrijeme našeg boravka na Orijoj luci padalo u septembar 1876. g., ipak je onde još uvijek bila velika vrućina. Zato smo se igrali preferanca na livadi u hladu pod smokvom. Od Orije luke prostire se ravno polje sve do Spuža, do Veljeg i Malog brda, u daljinu od 8 kilometara. Crnogorci su svakim danom i noćom navaljivali na utvrde Spuža, Veljeg i Malog brda. Dok bi se mi igrali preferenca pod smokvom, onamo bi dalje pucali topovi s tih turskih uvrda i čuo bi se prasak pušaka na dugačkoj liniji ispod spomenutih brda. Kad bi na tvrđavi pukao top, ugledala bi se bijela tačka dima kao guščije jaje, onda bi se bijela točka razvila u mali oblak, a nakon nekoliko sekunda doprla do nas i tutnjava topovskog metka. U noći je zanimljivije gledati bitku: iz topa sine plamen kao gromovna munja, a na hiljade puščanih hitaca svjetluca se kao modrušaste zvijezde na tamnoj zemaljskoj površini. Taj smo prizor gledali svaki dan i noć, te nam je to na neki način uveče vrijeme kratilo. Jednog dana pucahu topovi na turskim utvrdama Spuža i Veljeg i Malog brda, kao i puške crnogorske, kad nadođe u to doba jedan star, visok i suhonjav Crnogorac od 80 godina pred knežev dvorac: objesio o ramenu čađavu pušku kremenjaču, zadio handžar i kuburu za pojas, pa stade zasukivati sijede brkove i gledati prema Spužu niz dolinu. "Šta gledaš, šta li misliš Crnogorče?" - upita ga Blažo Petrović. "Mislim, kojim ću putem udariti prema Spužu, da i ja ispalim nekoliko hitaca na Turčina" - reče stari Crnogorac, pa ode putem niz polje prema Spužu. Mi se malko nasmijasmo, ali se nijesmo rugali sijedom starcu, jerbo smo znali, koliko svaki Crnogorac čezne skočiti u vatru protiv Turčinu. Jednom se dogovorismo, te pođe nas desetak drugova u Pipere i Kuče, u crnogorski logor, gdje je Božo Petrović sa svojom armadom već od početka rata bio zapodio borbu proti Derviš-paši na albaneškoj granici. Nije drukčije bilo, nego smo morali ići putem, koji je bio udaljen od Spuža samo 4 kilometra. Mi smo se idući verali kroz kamenje i busje, kako smo mogli, da nas ne opaze s turske tvrđave. Nu ipak nas Turci dalekozorom opaziše, te stadoše na nas pucati iz topa. Prvi hitac ne pogodi nikoga, đule (bomba) se rasprsnu u našoj blizini dignuvši u zrak silesiju kamenja i zemlje. Mi proslijedimo putovanje sakrivajući se za golemo kamenje, kad bi ugledali na turskoj tvrđavi bijelo guščije jaje iz topa. Bilo nam je još po sata putovati pod topovskim mecima. No kad topovi zagustiše pucati, zaključismo vratiti se natrag na Oriju luku, ako mislimo iznijeti živu glavu. Po tom krenusmo natrag u Oriju luku. Idući kraj jedne kuće čusmo unutra veliko kukanje i plač. Ja pohrlih unutra, da vidim, šta je, a kad tamo, imadijah šta vidjeti! Došla bila vijest u tu kuću, da joj je domaćin poginuo u boju. Za to se u toj kući bilo skupilo susjedstvo, rodbina i prijatelji iz drugih sela, pa kukali, plakali i u stihovima naricali. U tom se naricanju nabrajaju vrline, junaštvo i dobra djela pokojnika; ali se u malim pauzama pije i jede. Žena i djeca pokojnika odrežu kosu i ogrebu lice tako, da im niz obraz lije krv. Meni ponudiše kave i rakije, pa ja gledajuć taj tužni prizor popih kavu i rakiju.
Iza toga odoh u svoj stan, među svoje drugove. Onog dana bijaše ružno vrijeme: gusti oblaci bili pokrili svu Oriju luku, a kiša lijevala kao iz kabla. Pred mojim stanom bio je dud (murva), a za dudom bila dva konja privezana u razmaku od jednog metra. Najednom puče grom u murvu, a mi bacismo karte i izletjesmo na polje, pa vidjesmo, da je jednog konja grom ošinuo, te konj ostao mrtav, drugi da je čil i zdrav, a na murvi nije odbijena nijedna grana. Kasnije se tu mnogi sakupiše i raspravljahu o tome događaju kao o nekom čudu.

Novica Cerović vazda bi rekao da ne vjeruje srpskim brzojavima o pobjedama nad Turcima

Na jedno 60 koraka od kneževa dvorca stoji kuća serdara ili vojvode Baja Boškovića. Kuća imade dvije sobe, hodnik i kuhinju. Pred kućom se nalaze tri debla košćele, neke vrsti drveta, koje raste samo u južnim prijedjelima, a daje dobar hlad. U kući je Bajo Bošković ležao bolestan na postelji, pa ga liječio dvorski liječnik pukovnik Fevrier, a ja sam bio tumač između bolesnika i liječnika. Ovaj se je Bajo Bošković bio u boju na Vučjem dolu i naporno marširajući s Pekom Pavlovićem na bojište strašno prehladio, te ga spopala vrućica, da je od toga dobio naglo sušicu. Toj bolesti podleže hrabri vojvoda, baš kad smo mi još bili na

Orijoj luci. Njega bi knez Nikola pohodio svaki dan i nekoliko bi sati dnevno sljedio pred njegovom kućom u hladu pod košćelama zajedno s nekim vojvodama i običnom pratnjom, pa se razgovarao i stanovništvo iz okolice primao u audijenciju. Tu je knez sudio i o poljskim štetama.
Knez je bio tako dobroćudan i strpljiv, da bi najmanju stvar raspravljao sam sa svojim podanicima. Kad je knez jednog dana sjedio pod spomenutim košćelama donese mu jedan Crnogorac pismo od Boža Petrovića, u kojem mu javi, da je porazio Turke na rijeci Morači, te da su Turci pobjegli i ostavili na bojištu 3000 mrtvih, većim dijelom u rijeci podavljenih; ali da je i Crnogoraca okolo 300 mrtvih. Kn-ezu je bila vrlo mila vijest, da su Turci poraženi s tako velikim gubitkom, ali je bio zlovoljan, što je 300 Crnogoraca poginulo u tom boju. Knez je, može se reći, tugovao za pojedinim Crnogorcem. A kako ne bi tugovao kad nije imao više od 30.000 borilaca svega? Valjalo mu je odolijevati proti turskoj sili prama Hercegovini, Novom Pazaru i Albaniji, a još je i jedan veliki dio crnogorske vojske bio zaposlen opsadom Nikšića i gradića Meduna. U Medunu pako bilo je 600 regularne turske vojske s nekoliko topova na gradu. Medun i njegovu posadu bio je tako zanemario Derviš-paša, te se je činilo, kao da je već izbrisan iz turskog posjeda. Ta okolnost u velike osokoli Crnogorce protiv Albaniji, jer su držali za cijelo, da ih se armada Derviš-pašina boji, dok se je nekim načinom odrekla Meduna, te vrlo važne strategične tačke, i prepustila posadu svojoj sudbini, a bez živeža i municije. Srpski general Belimarković je često dobivao brzojave iz Srbije, da srpska vojska odnosi sjajne pobjede i napreduje proti Turcima, a Novica Cerović vazda bi primijetio, da onim brzojavima ništa ne vjeruje, da je dakle srpska vojska svagdje potučena. Mašo Vrbica bijaše u glavnom stanu kneza Milana Obrenovića, pa je i on brzojavno izvještavao svoga Gospodara o srpskim dobrim i zlim uspjesima.
S Orije luke smo svakim danom silazili u Danilovgrad. Ovaj grad bijaše nov, a na Zeti sagrađen. Imao je lijep most i lijep položaj, a pučanstvo se je bavilo trgovinom. Ovdje vidjeh kn-eževa strica Krcu Petrovića, kome se pripisuju mnoga juna-štva iz prijašnjih vremena. To je bio neustrašiv junak; jurišao je s golom sabljom u ruci na Turke, sjekao glave i vazda ostao zdrav u borbi. Srčano je hvatao turske goruće granate i Turcima ih natrag bacao. Crnogorci su ga jako voljeli, jer je imao sreću u bojevima, ali mu knez nije nikada prepustio neodvisne komande nad vojskom, jer je bilo časova da ne bi sasvim trijezan bio. U Danilovgradu predstavi mi se mlad, dsobro odjeven Crnogorac, po imenu Jovan Radonjić. Taj mi reče: "Moj stariji brat, Luka Radonjić, nalazi se u glavnom stanu Derviš-paše, ali smo mi našoj domovini vazda privrženi, pa bi rado Njegovu Visočanstvu knezu Nikoli učinili uslugu o ovome ratu. Moj brat Luka dao mi je pismo i ja sam ga predao Njegovu Visočanstvu još pred 14 dana, pa nemam još nikakova odgovora niti me više pušta pred se u audijenciju". To je odmah priopćih Stanku Radonjiću, a vojvoda Stanko reče: "Kažite Vi njemu, neka se odmah izgubi iz Crne Gore, dok mu još stoji na ramenu glava i da se Njegovo Visočanstvo s njima neće upuštati u takove poslove".

Čini se da je Cetinjsko polje bilo jezero u prastara vremena pa malo, po malo presušilo

Moram sad ovu stvar razjasniti. Poznato je, da su Petrovići vladali u Crnoj Gori, ali onaj Petrović, koji bi iz ove loze, bio je episkop. Uz episkopa Petrovića stajao je a latere civilni guvernatur iz Radonjića koljena. Godine 1832. vladao je episkop Rade, pjesnik i vrlo učen sveštenik, a tog vremena je bio civilni guvernatur Vuk Radonjić. Vladiki Radu nije se sviđao Vuk Radonjić, te ga dade zatvoriti i protjerati iz Crne Gore. Danilo Petrović nije bio vladika niti niži svećenik. On je snovao učiniti prevrat u Crnoj Gori, te stoga ode potajno u Petrograd, da od ruskog cara traži potporu. Car ga primi vrlo prijazno, sve sasluša i razumije, u kakovu stanju stoji Crna Gora, te je i on bio mnijenja, da se svećenstvo ukloni s vladanja. Jednog dana siđe Petrović u Kotor, te poruči svojim pouzdanim prijateljima u Cetinju i u drugim crnogorskim nahijama, da dođu na dogovor. Kad se u svemu sporazumi s pouzdanim prijateljima, izađe s njima na Cetinje. Na trgu u Cetinju imade murva. Pod ovom murvom, a nasred trga u godini 1851. sazva Danilo narod Cetinjski, e u sjajnoj crnogorskoj odori, u kalpaku, s visokim redovima ruskim naprsima i golom sabljom u ruci pročita ukaz ruskog cara, kojim se ukida episkopska vlast i Danilo postaje prvim knezom Crne Gore. Istodobno Danilo Crnogorcima zaprijeti, da će odmah svakoga posjeći, koji mu se ne bi pokorio. Ugledavši narod carski ukaz, sjajnu odoru i visoke redove na Danilu, pokloni mu se i proglasi ga knezom. Episkop pako, popovi i civilni guvernadur uskomešaše se, kad to čuše, te se htjedoše žestoko oduprijeti tome Danilovu prevratu; nu Danilo bijaše okretan i stade strijeljati protivnike, te tako brzo utiša vrevu. Od toga vremena protjerani civilni guvernator Vuk Radonjić i njegovi potomci istaknuše pretendenstvo na kneževsko prijestolje Crne Gore i Brda. Tada je bilo Luki i Jovanu Radonjiću po desetak dvanaest godina. Nakon očeve smrti otiđoše u Carigrad, i tu su uvijek obletavali oko paša i sultanova dvora, ne bi li ih ovi, kad-li tad-li, nadvladavši Crnu Goru, postavili na prijestolje. I ovog su puta Luka i Jovan Radonjić bili došli s Derviš-pašom u Skadar, da sudjeluju u ratu protiv Crnoj Gori, da love u mutnoj vodi. S toga knez Nikola nije imao nikakova povjerenja u Lukinu strategičnu pomoć, te je čudo, da nije dao Jovana kao uhodu strijeljati, nego ga pusti, da se mirne duše udalji iz Crne Gore. O Luki Radonjiću biti će još kasnije govora. U to knez Nikola diže svoj glavni stan s Orije luke i preseli se u Cetinje u polovici oktobra. Od Danilovgrada putuje se južnom stranom Crne Gore kraj Skadarskog jezera kroz sela plodna voćem i vinograde do Crnojevića Rijeke, a od Rijeke do Cetinja mora se penjati uz brdo do Košćela, a onda preko vrhunca "Belvedera", s kojeg se vidi čitavo Skadarsko jezero i veliki dio Albanije, saći niz brdo do Cetinjskog polja. Baš tu u dnu polja počimaju prve kuće Cetinja, a prva je zgrada novi i jedini hotel.

O CETINJU I U CETINJU: Tadanji grad Cetinje lasno je opisati, jer onda nije možda imao više od 300 kuća sa najviše dvije hiljade stanovnika; nu ja ću se ipak poslužiti knjižicom Milana J. Pavlovića, ("Guide de Cettigne") koja je nedavno izdana za putnike, što tamo dođu. Dvije oveće ulice i nekoliko malih popriječnih, dijele grad na mahale. Jedan je trg u sredini, a dva su na krajevima grada; eto svega Cetinja.
Cetinje je sagrađeno na podnožju Lovćena, na Cetinjskome neplodnome polju, što ide u dužinu okolo 5 kilometra, a to u cjelokupnoj površini od 76 hektara po prilici. Čini se, da je ovo polje bilo jezero u prestara vremena, pa malo po malo presušilo. Cetinjsko polje okružuju razni goli bregovi: Džinovo - Brdo, Zagrablje, Kreba, Trljavi - vrh, Kovačica, Borovinski - vrh, Velje - Brdo, Inogor i t.d. Naokolo Cetinjskog polja, osim Cetinja, bijele se kuće ovih sela: Bajice, Humci i Donji - kraj.

Ivan-begova odvažnost i ustrajnost u borbi sačuva sadašnjoj Crnoj Gori zlatnu slobodu

Ivan-beg Crnojević vladao je Zetom u Žabljaku i on je još za toga vremena bio sagradio crkvu ondje, gdje je sada Cetinje, pa nije isključeno, da je još onda bilo stanovnika pod Lovćenom. Za što je Ivan Crnojević dobio ime beg, nije mi pošlo za rukom saznati iz predaje niti je to igdje zapisano; ali ja se domišljam ovako: Kad bi god Osmanlije osvojili koju zemlju, morali su se princi poturčiti, te bi oni dobili od sultana povelju o bogatstvu. Ivan Crnojević pako junački se je opirao turskim navalama, te njegova odvažnost i nepokolebljiva ustrajnost u borbi sačuva sadašnjoj Crnoj Gori zlatnu slobodu. S toga ga je njegov vjerni narod prozvao begom po primjeru Kastriota i drugih malih susjednih vladara, što su bili podvrženi sultanu, da ga uzveličaju tim naslovom. U XV - om vijeku Ivan-beg Crnojević ne mogavši više odoljeti navalama ljutih Turaka napusti svoju prijestonicu u Žabljaku, te preseli u Katun, pa se je odavle vazda očajno borio protiv Turcima. Napokon utemelji Cetinje i ondje postavi svoju vladarsku stolicu. Milan J. Pavlović govori u svojoj knjižici, da su Turci uz prkos velikom junaštvu Crnogoraca i odvažnosti Ivan-bega, kao i njegovih našljednika, ipak tri puta prodirali s mačem u ruci do Cetinja i da su tu bili zadnji put u godini 1775, da je manastira na Cetinju tri puta gorio i tri puta bio obnovljen. I to nadodaje, da bi Turci, čim bi došli na Cetinje i popalili sve, što bi našli, odmah pobjegli natrag u Albaniju bojeći se, da će Crnogorci preko noći sletjeti iz okolišnih brda i sasjeći ih. No ja sam opet na Cetinju čuo od nekih Crnogoraca, da bi u tim slučajevima Crnogorci pokupili i dali neku svotu novaca paši u ime harača, pa da bi onda Turci odmah otišli u Albaniju, a Crnogorci opet ostali, kao što su i bili.
Knez Nikola imade običaj kod svake prigode pitati školsku djecu, da mu kažu, na kojemu je mjestu bio razapet pašin čador, pa ako koje dijete ne bi znalo odgovoriti, onda bi mu on sam pokazao to mjesto. Na brdašcu u "Orlovu kršu" vidi se tabija nad manastirom i crkvom. Vladika Petar II htio je napraviti tvrđavicu, te je ta kula bila već gotova. Nu pošto se je Petar II uvjerio, da ta tvrđavica ne bi ništa vrijedila za odbranu Cetinja, napusti tu namisao. Ali je ta kula dugo vremena služila za izložbu odsječenih turskih glava u boju. Sada ta tabija ne služi više za izložbu glava, nego imade na njoj veliko zvono za svečanosti. U povijesti vidimo više godišnjih ratova, pobjeda maratonskih itd., ali da se mala šaka Crnogoraca protiv ogromnome carstvu Osmanlija više od 400 godina bori i poslije ostane neovisna državica, to je beli čudo bez primjera na svijetu. Šaka junaka Crnogoraca svojom odvažnošću i ustrajnošću dovela je Crnu Goru do visokog stepena, da ona imade svoju narodnu dinastiju, koju je utemeljio vladika Danilo. Onaj jednostavni hotel nema imena; dosta je malen za Cetinje, ali je elegantno uređen i čisto se drži; sagrađen je na državne troškove. Kad se uniđe u hotel, na desnoj je strani kavana sa stolovima i jednim biljardom; na lijevoj je strani gospodska sala za jelo, a u pozadini, kuhinja, hodnik i stepenice za prvi sprat. U prvom spratu imade dvadeset soba manjih i viših za goste. Po sredini je prostran hodnik; među sobama je jedna oveća, lijepo uređena sala za primanje. U toj sali vise na zidu dvije velike slike: kneza Nikole i kneginje Milene. Meni dadoše u hotelu sobu broj 1; u broj 2 useli se Rus Veselicki-Božidarević, a u broju 3 kraj njega bijaše se udomio austrijanski pukovnik Tomel još pred mjesec dana, jer nije bio ostao s nama na Orijoj luci. Baš se je ovdje dogodio onaj nemili sukob između Tomela i Veselickog-Božidarevića radi šetanja po sobi, o kome sam prije govorio. U broju 6 ovog hotela bio je smješten, i zarobljenik Osman-paša. Ovaj zarobljenik je baš gospodski živio. Kad su ga s Vrbice sa ostalim zarobljenicima sa Vučjeg dola odveli na Cetinje, poslao je knez Nikola kneginji Mileni, da mu se dade 1500 forinti mjesečno, da se može slobodno kretati po gradu i da može pasati sablju.

Zejbeci su vrlo krupni, ali Crnogorci ih se nijesu nigda bojali, a još manje crnih Arapa

Osman-paša bio je strastven kartaš i igrač šaha, (Trik-Trak) i biljarda; ali je svaku igru igrao precizno i korektno. On nije imao nikakova posla, osim što bi po jedno pismo slao svojoj familiji u Mostar svake nedjelje i to samo s malo redaka, da je živ i zdrav, da mu ide na Cetinju dobro i da se ne brinu za njegovo blagostanje. Cijeli bi dan i noć Osman-paša sjedio ili igrao u kavani, a najmilija mu je bila baciga na biljardu. Po desetak partnera bi igralo bacigu, s uloškom od jednog dukata, a Osman-paša, kako je bio vješt biljardista odnio bi gotovo svaku drugu partiju, pa bi tako nasuo džepove dukata. Već počeše Crnogorci mrmljati, da bi mu trebalo zabraniti igrati se, jer da im odnese silne novce. Ja sam se igrao samo ruskog preferanca, a drugovi partije su mi bili: general Belimarković, Osman-paša i Stevan Radonjić. Na večernju bi se partiju tačno sastajali u posebnoj sobi hotela. Onog vremena nije bilo nikakovih drugih zabava, pa kad bi koji od nas izostao, to bi onda poslužnik hotela trkao tamo amo, da nas sazove. U glavnom stanu Boža Petrovića nalazila su se tri mlada Rusa: Stremonkoff i dva brata Amjenkoffa. Stremonkoffu, sinu ministra i azijatskog departemonta, bilo je okolo 30 godina; starijemu Amjenkoffu 28, a mlađemu 20. U mjesecu oktobru bila su i ova tri Rusa na Cetinju. Oni su bili veseli ljudi, a i igrači. Jednom se braća Amjenkoffi posvadiše radi valjanosti oružja. Oba pako brata, kao i Stremonkoff nosili su sjajno crnogorsko odijelo i bili su naoružani jataganom i skupocjenim kaburama. Stariji je Amjenkoff tvrdio, da je sablja za borbu bolja od jatagana, a mlađi je tvrdio da je jatagan bolji od sablje. To se prepiranje među njima uozbilji i dotle zaoštri, te se pozvaše na dvoboj, a da će se pobiti stariji sabljom, a mlađi jataganom. Oni se zaista pobiše, te mlađi isječe prste ruku svome bratu jataganom, i to tako nesretno, da su liječnici izjavili, da će prsti ostati za vazda zgrčeni. Ovaj događaj učini naravno senzaciju na Cetinju, ali donese i vesela humora; tako braća one večeri počastiše sve naše društvo na gospodskoj trpezi u hotelu dobrom večerom i šampanjcem, da svečano proslave svoje izmirenje na dvoboju. Za te je časti bilo obilno veselje. Među tim nestade hrane u opsjednutoj turskoj tvrđavi Medunu, te ljudska snaga u posadi od gladi smalaksa, a Derviš-paša ne mogaše bijednicima pružiti pomoći. Napokon se Medun predade Crnogorcima na milost i nemilost. Od 600 stanovnika u Medunu bijaše ih 120 bolesnih. Oni dakle kapituliraše, pa knez Nikola naredi, da se bolesnici predadu u Derviš-pašin logor, a zarobljeni oficiri i zdrava vojska dovede na Cetinje. Najstariji zapovjednik bijaše binjbaša (major), a uz njega bijaše još 20 oficira, jedan vojnički imam i 100 Zejbeka u narodnom odijelu, naoružanih jataganom, sa još 20 crnih Arapa. Zejbeci su vrlo visoki i krupni ljudi. Možda su Turci izabrali ovakove ljude, da plaše Crnogorce, ali se Crnogorci nijesu ovakovih nigda bojali, a još manje crnih Arapa. Knez Nikola imađaše u Danilovgradu svoje livade i bašče, gdje je držao svoje konje. Njegov konjušar bio je neki obješenjak, a prozvan "Duka od Meduna". Kad se je Medun predao u ruke Crnogoraca, ovaj nazovi-Duka od Meduna ugrabi zgodu prije drugih, te javi knezu brzojavno ovako: "Predajem Vašem Visočanstvu svoj grad Medun" - i

potpiše se - "Duka od Meduna". Kad knez primi ovu brzojavku, reže: "Ovaj nesretnik ne da mi nikad mira". No nakon po sata primi knez i službenu brzojavku o padu Meduna, te onda istom povjerova Dukinoj vijesti o tom sretnome događaju. Iza predaje Meduna Crnogorci snimiše sve velike i male topove s te tvrđave i dovukoše ih u Danilovgrad, a 480 zarobljenika s oficirima povedoše uz jaku pratnju na Cetinje. Nakon trodnevnog putovanja iz Meduna ukaza se povorka zarobljenika na visinama prama Belvederu, a i Crnogorci pratioci oglasiše dolazak veselom pucnjavom pušaka.

Zarobljeni turski oficiri išli su slobodno Cetinjem, nosili sablje, kockali se u kafani

Tada sva zvona zazvoniše na Cetinju u znak slavlja nad tim sretnim događajem i sve pučanstvo iziđe iz kuća, pa je iz pušaka pucalo na ulici, kuda je valjalo proći toj žalosnoj povorci. Prvi pred tom povorkom trčao je na konju knežev konjušar, prozvan "Duka od Meduna" - inače međunarodni pustolov", a na njemu izvraćen ćurak, pa došav do kneževa dvora pokloni se Gospodaru. Kad ga zgleda Gospodar, ukori ga, što se je miješao u onako ozbiljne stvari i što mu je onim brzojavom prouzrokovao veliku uzrujanost od četvrt sata. No pustolov odvrati knezu: "Ja želim Vašemu Visočanstvu takovim brzojavom prouzrokovati još takovih deset četvrta sata uzrujanosti, kada Nikšić pane". Prije, nego je bila nadošla povorka pred knežev dvor, bili su se knez Nikola i knjeginja Milena u sjajnoj odori postavili pred svoj dvor i to baš prama onoj murvi, pod kojom se je knez Danilo bio knezom proglasio, zajedno sa svim dostojanstvenicima i diplomatskim zborom. Pred povorkom su išli Crnogorci noseći pobjednosne znakove, okolo trideset komada raznih barjaka, derviških sjekira i kopalja, a žalosni članovi povorke išli su dva i dva i defilirali pred knezom Crne Gore i Brda. Poslije toga biše zarobljenici poredani na otvorenu prostoru iza starog vladičina konaka, što se zove Biljarde, i tu im bi pripravljen obilat ručak od riže i ovnovine. Ali prije, nego će zarobljenici sjesti za ručak, dođe knez Nikola, da ih pregleda sve poredane. Bio je sjajno obučen: na kapi kneževski grb, orao jednoglavac s mačem i sceptrom u čanibri, dolama zelena, a zlatom izvezena, sva od kadife; zlatni džemadan (žile) preko prsiju, a srebrne toke (gornji žile) sa zlatnim dugmetima i nebrojenim redovima, koljnama i zvijezdicama, resile su široka i junačka prsa. Čizme su mu bile od krasna laka, obrubljene zlatnom strijkom, pa su vrlo sačinjale sjajnu crnogorsku odoru. Kad se svrši sva parada sjedoše zarobljenici za ručak. Sad bješe na Cetinju okolo 1000 zarobljenika. Prosti vojnici bijahu zatvoreni u velikoj kasarni, a oficiri su imali privatne stanove. Oni su se mogli slobodno kretati po gradu i nositi sablju kao i Osman-paša, pohađati kavanu, igrati se i sjediti za gospodarsku trpezu u hotelu. Svi su dobivali opskrbu i plaću od kneževske vlade. No nakon nekoliko dana biše svi oficiri, koji su zarobljeni na Medunu, pušteni na slobodu, osim majora, njihovih zapovjednika, jer se je na skoro imalo sklopiti primirje na šest mjeseci. Među tim je još uvijek trajala borba na granicama Hercegovine i Albanije. Jednog dana dotjeraše na konju jednog dječaka od 15 godina, koji je bio ranjen na granici Hercegovine. Ovaj se dječak od želje za borbom bio naoružao i postavio u vojničke redove. Crnogorci imadu običaj jurišati među Turke, pobuniti im falange, te onda skakati na leđa, srušiti na zemlju, pa odsijecati im glave. Dječak se bio ugledao u stariju svoju braću, pa se i on zaletio i skočio Turčinu na leđa. No Turčin zgrabi dječaka i stade ga nositi na sigurnije mjesto, da ga zgodnije pogubi. Ali jedan Crnogorac vidjevši dječaka u opasnosti zaleti se za Turčinom, stiže ga, sruši na zemlju obojicu, pa Turčina posječe, a dječaka već ranjena spasi i iznese iz vatre. Kad to ču Gospodar, bijaše mu vrlo mio taj događaj, te nadari obilato dukatima toga hrabroga dječaka. Dogodilo se je, da je i jedna djevojčica od 8 godina u borbi bila sasma u prsa ranjena, no ipak se sretno izliječila. Bila je ta djevojčica pristala za materom, koja je svome vojniku nosila hranu u tabor, te je pogodilo olovo u prsa. Tu djevojčicu knez je bio dobavio u svoj dvor, obukao je u svilu, nakitio zlatom i svakome pokazivao kao malu junakinju, koja se nije bojala s majkom stupiti u bojnu vatru i kišu neprijateljskog olova. No primirje između ratnih stranaka nije bilo još uglavljeno, te su se s dana u dan zbivali okršaji i omanje bitke, kako na južnoj, tako i na sjevernoj strani Crne Gore. U takvoj jednoj bitki prema Albaniji pokaza stariji brat Amjenkoff veliku srčanost.

Kad razgovor o primirju bi gotov u hotelu nam pripraviše posebnu sobu za preferanc

Amjenkoff je, kao što je bio stasit, krupan i jak čovjek, lijetao po bojištu, pa bi zgrabio ranjene Crnogorce i uprtivši ih na leđa iznosio iz najžešće vatre na sigurno mjesto, da ih Turci ne pogube. Jedan je Crnogorac, kome ne znam sada više imena, u jednoj bitki od dva sata bio posjekao 17 turskih glava i za to ga knez odlikova zlatnom medaljom Obilić - Miloša, i naimenova ga Kaba - Dahijom (valjda jednom vrsti častnika u pejranicima, u koliko se sjećam). Kad su pak Rusi u Petrogradu čuli za to njegovo junaštvo, poslaše mu skupocjen handžar, koji je stajao 500 rubalja. Ja sam vidio toga junaka na Cetinju. Bio je stasit, krupan i šutljiv čovjek, ali strašan u licu. Imao je kriv nos i škiljio je očima tako, da bi se čovjek, kad bi ga pogledao, morao odmah okrenuti.
U Crnu Goru su stizale svakim danom vijesti o uspjesima savezne Srbije; ali te vijesti nijesu baš bile povoljne. Dok su amo Crnogorci lovor - vijence brali, tamo su Srbi često stradali, te se je napokon morala umiješati europska diplomacija. Tako bi zaključeno primirje od 6 mjeseci. Početkom novembra mjeseca 1876. stigoše Konstant-paša i Fatim-efendija (mladi Marko Poljanić), moji stari znanci i prijatelji, na Cetinje, da ugovaraju o uvjetima primirja, osobito o opskrbi opsjednutog Nikšića, dok bude trajalo primirje, jerbo se je u tome status quo ante arministitii morao tačno održavati; sve je moralo na svome mjestu ostati nepomično onako, kako se je bilo našlo na dan, kada se je proglasilo primirje. Po ovim turskim poslanicima bi uglavljeno, da će Turska opskrbljavati grad Nikšić, ali pod strogom kontrolom Crne Gore, tako, da će Turska dovažati hranu do opsjednute zone, a da će crnogorsko povjerenstveno mjeriti dnevne porcije na svakog vojnika i dodavati onamo u Nikšić. Kad sam saznao, da su Konstant-paša i njegov tajnik Fatim-efendija došli na Cetinje, da ugovaraju u tako važnom poslu s Crnom Gorom, za čudo mi bijaše, da je Turska u tu svrhu bila izabrala baš ove katolike, a ne muslimane. Ja pišem svoje životne doživljaje, pa mi nije na pameti, da ikoga kritizujem, nego pričam stvari onako, kakove su se događale. Povjerenstvo za jedan dan svrši raspravu o primirju, a u veče nakon večere bi u jednoj posebnoj sobi hotela udešen preferanc. Za igrački sto sjedoše Stanko Radonjić, Konstant - paša, zarobljenik Osman - paša i ja, a desetak gospode su nam kibicovali. Tu smo igrali do tri sata poslije ponoći, a mimogred se je istrusilo dosta boca madžarskog lakog vina i šampanjca. Sutri-dan odoše Konstant-paša i Fatim-efendija iz Cetinja, a dopisnici stranih novina počeše se također razilaziti, jerbo nije za njih bilo više interesa, da u Cetinju ostanu za pravoga mrtvila u primirju od 6

mjeseci. Poslije nekog vremena Osman-paša ishodi od kneza uz revers i poštenu riječ, da će se povratiti, dopust od 14 dana, pa ode u Dubrovnik, kako mu je familija bila došla iz Mostara, da se vide, a nakon toga povrati se u ropstvo na Cetinje. I zapovjednika od Meduna otpusti knez, a i mnoge druge zarobljenike. U to i konzul ruski Jonin i srpski general Belimarković otputovaše svaki u svoju domovinu. Belimarković je vazda nosio crnogorsko sjajno odijelo. Prije nego je otišao, dade skrojiti dva skupocjena crnogorska odijela za svoja dva mlađahna sina i brzojavi im u Biograd, da mu dođu u susret do Broda na Savi. Kad su se sinovi u Brodu s ocem sastali, obukoše se i oni u crnogorsko odijelo, pa dičeći se time dođoše u Biograd. Belimarković je odnio zaista lijepu uspomenu iz junačke Crne Gore, a kakove je uspjehe našao u Srbiji? Znade se, kako su Srbi s Turcima prošli, kakovu li su sreću imali na Bijelini i u Staroj Srbiji. Ja nijesam tamo bio, pa ne ću o tome ni govoriti, a povijest je svakome poznata.
Jednog dana reče mi knežev tajnik za inostrane poslove, Duby: "Vama je poznato, da će Austro - Ugarska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, pa tako Vaša domovina ne će potpasti pod Crnu Goru. Ja Vas za to molim, da se očitujete, hoćete li ostati u Crnoj Gori ili nećete".

Baron je u zoru napustio Cetinje ne plativši hotelski račun od 600 franaka

Ja mu odgovorih, da ja na taj način ne mogu ostati u Crnoj Gori, te da volim ići u svoju domovinu, gdje imadem roditelje i silesiju rodbine. Sutri - dan pako dođe k meni u hotel ministar finansija Đuro Cerović, te se oprosti sa mnom. Tako je meni valjalo natrag u domovinu. No prije toga valja još nešto navesti. Njemački poručnik baron Hatorf bio je pred nekoliko dana jedan kameni most prama Podgorici, koji je turskoj vojsci u ratnim svrhama bio od veoma velike koristi, dinamitom u zrak bacio, prošuljao se kroz turske straže i s velikom opasnosti izveo to djelo; ali nije mogao sav most uništiti, nego samo uzduž tako, da su još samo pješaci mogli preko njega prelaziti. To nanese Turcima veliku štetu, te ga zato knez odlikova redom Danila. Taj mi baron na dan prije svoga odlaska reče, da ide u Egipat i Abesiniju, jer da će tu naskoro buknuti buna, a da on najvoli biti ondje, gdje je buna, osobito pak među divljim narodima. No on je lagao, te je onaj mladi Francuz imao pravo, kad ga je u logoru na Koritima nazvao "chevalier dČ industrie". Baron Hatorf se uoči svog odlaska u hotelu na večeri dobro pogostio, a to je svaki dan radio, sve je prisutne goste šanpanjcem častio, a sutridan zorom otputovao ne plativši računa hotelu u iznosu od 600 franaka. Ja ga dva mjeseca kasnije vidjeh u Dubrovniku, pa mi on pokaza isprave turskog zapovjednika iz Trebinja, po kojima je on bio stupio u tursku vojsku kod Sulejman - paše ü ovaj je tada bio preuzeo zapovjedništvo mjesto Muhtar-paše nad vojskom u Hercegovini proti Crnogoraca. Tada je na Cetinju boravio neki ruski stari umirovljeni pukovnik kao dopisnik ruskih novina, a pratila ga je jedna mlada, lijepa plavka Talijanka. Je li ona bila njegova ne mogu reći; nama je nije predstavljao, a sjedao je s njome za naš stol u hotelu. Ja se oprostih s Cetinjem, te prvog decembra 1876. u društvu s ruskim pukovnikom Stremonkoffom i dva brata Amjenkoffa otputovah preko Njeguša u Kotor. U podne stigosmo u Njeguše i odjašasmo pred bolnicom ranjenika. U bolnici je bilo desetak ruskih liječnika i jedan odjel ruskih sestara "Crvenog krsta". Među liječnicima bijaše jedan vrlo krupan i velikog nosa. Nasred bolničke zgrade bijaše prostran hodnik, a u njem poredani samovari s vrućim čajem. Čaj nas dobro okrijepi i to tim više, što je onog dana bilo studeno; ta snijeg je padao i obijelio brda i doline. Neko nam kaza, da će se ručati istom u dva sata poslije podne, jerbo da su liječnici zaposleni raznim operacijama. Nije nam bilo ugodno tako dugo čekati, jer je dan bio kratak, a do Kotora je bilo još tri sata niz brdo. Ali nije bilo druge; morali smo čekati kao gosti. U dva sata poslije podne bi sto prostrt za ručak, a liječnici donesoše na sto pun pladanj modrozelenih, smrdljivih ljudskih kostiju, koje su iz ruku, nogu i drugih tjelesnih dijelova bili povadili, da se jedući bave liječničkim studijama. Kako smo svi bili gladni, to smo se gostili na obilatom stolu kao vukovi, a da nam nije ništa smetao smrad karbola i jodofroma od onih kostiju. Kada ručasmo i ponapismo se dobra vina, reče ravnatelj bolnice: "Sad ćemo piti dobar punč". Po tom donesoše nekoliko kilograma šećera i skrhaše ga u veliki kotao, pa nališe pet boca ruma i zapališe, a plamen se uzdiže do stropa. Pošto to prilično dogorje, proliše još pet boca vina bordeauxa u kotao, a onda pogasiše plamen s deset boca šampanjca. To je punč! Mi smo to prelibatno piće pili velikim pivskim čašama; soba je bila maglovita, a naš mozak još maglovitiji. Ali dok uzjašemo, sve će to snijeg i bura do Kotora izvedriti. U šest sati na veče zahvalismo se liječnicima na gostoljubivosti i uzjašismo na konje, te počesmo po buri, snijegu i mraku veselo silaziti u Kotor niz one dosadne i vrletne okuke. Pukovnik je bio miran na putu i često bi sjahivao s konja, te smo ga mi morali čekati, a ona tri Rusa i Talijanka pjevali su neprestano.

Dok je Danilo bio u Parizu, Luka Radonjić sazva glavare i reče da je on zakoniti knjaz Crne Gore

Bijaše okolo devet sati, kad sađosmo u Kotor. Pukovnik, Talijanka i tri Rusa saputnika odoše izravno na parabrod, koji je imao sutradan Jadranskim morem putovati do Trsta, a ja odoh u stan svoje obitelji. Pokucah na vrata, žena otvori. Nije me žena odmah mogla prepoznati, jer sam se bio nešto udebljao, zakosatio, pocrnio na suncu, a nos i uši bile su mi krastave. Svalih se u krevet, te sam spavao neprestance čitavih 12 sati.
U Kotoru ostadoh mjesec dana, te se za toga boravka, upoznah s cijelom okolicom. Osim toga upoznah se s popom Jovom Sundečićem, bivšim tajnikom kneza Nikole. Na sastanku bi mi pokazivao svoje pjesme ili bi se sa mnom igrao šaha i bilijarda. Imao sam još dosta znanaca u Kotoru, pa sam s njima činio često izlete po obližnjim selima, gdje je usred zime ugodno živjeti u zelenilu i toplom podneblju i udisati morski zdravi zrak. Tu upoznah i Luku Radonjića, pretendenta na prijestolje Crne Gore. Luka Radonjić nije imao baš odlična položaja u Kotoru, kao što sam odmah razabrao u otmenijem društvu. On me odvede jedan put u svoj stan, i tu mi pokaza sav crnogorski arhiv, koji je njegov otac, bivši prognan, ujadmio i odnio iz Cetinja, i krstaš svileni, crveni alaj-barjak s bijelim velikim krstom u sredini. Još mi pokaza sablju svoga oca, svu srebrom okovanu od dna do vrha i reče, da je ta sablja vrijedila 3000 kruna. Ja to vjerujem, jer su balčak i čitave kore sa ukusnim granama sve od suhog srebra mletačkom rukom vještački izgrađene, a sabljetina je bila vrlo velika, prave stare istočne forme. Ovaj Luka Radonjić bijaše čovjek dvolična značaja, kao što ćemo odmah vidjeti, a uz to uobražen i samouk, bez ikakve stvarne naobrazbe. On je mislio, da je ćoravi kralj među slijepima, i živio u nadi, da može jednoć postati knezom crnogorskim. Tako je on cijenio svoju braću Crnogorce! On je sjedio na dvije stolice: pisao je laskava pisma na Cetinje, a gledao je s druge strane, da od Muhtar-paše izvuče što više novca. Jednog mi dana pričaše, da je u dopisništvu s Muhtar-pašom, da se

Muhtar paša želi na svaki način osvetiti knezu Nikoli radi Vučjeg-dola, te da njemu obećaje velike novce, samo da skuje urotu, koja bi kneza umorila. Nakon desetak dana reče mi Luka, da mu je Muhtar poslao 300 zlatnih lira (6000 kruna) po jednome čovjeku u tu istu svrhu, ali da mu onaj čovjek nije donio tih novaca, nego da je prošao kroz Kotor i Budvu ili Bar, pa da je vrlo zabrinut za tim lijepim novcem. Ja mu rekoh: "Nemoj se za tim žalostiti; ti novci nijesu tvoji ni bili, a ako se budeš upuštao u takove vratolomne poslove, doći ćeš opet u tamnicu, kao što ti se je dogodilo god. 1856, kad je knez Danilo bio u Parizu". Te na ime godine bijaše u Parizu konferencija radi istočnog pitanja, a na njoj su bili interesovani vladari. Tada je i knez Danilo bio otišao u Pariz, ne bi li štogod za Crnu Goru isposlovao. No nevjerni Luka Radonjić upotrijebi odsutnost kneza Danila i čvrsto se nadajući, da će i njemu poći za rukom da se proglasi knezom, kao što je negdje Danilu uspjelo svrgnuti vladiku, dođe ne Cetinje, sazva velikaše i reče da je on zakoniti knez Crne Gore! Velikaši rekoše: "Dobro, dobro!", te ga strpaše u zatvor, a u isto doba brzojaviše iz Kotora Danilu u Pariz o Lukinu skoku i upitaše, što će od njega uraditi. Danilo odgovori kratko i imperativno: "Objesite ga"! No Crnogorci bijahu milostivi, pa dadoše Luki zgodu, da uteče iz zatvora. Ovo mi je Luka Radonjić sve sam pripovijedao, a o tom imade dosta i pisama u Crnoj Gori. Ja mu s toga rekoh, da miruje, jer da su njegove stope u Crnoj Gori sve pohvatane.
U Kotoru su kao i u ostalim gradovima Dalmacije sve kuće onog vremena bile sagrađene po italijanskome uzoru. U svim su katovima stepenice od kamena, a hodnici i sobe su opekom popođene. Meni se jednom na izlizanim stepenicama okliznu noga, te padoh i razbih lakat tako teško, da sam morao nekoliko dana ležati u krevetu.

Knjaz i vojvode dale su Osman-paši potvrdu da se na Vučjem dolu hrabro borio i da nije bio pijan

Ali sam tu doživo i nešto važno. Dne 19. decembra 1876. kucnu mi na sobna vrata i uljegnu Osman-paša, te mi sjede kraj kreveta i reče: "Jučer je (6. decembra po starom kalendaru) bio Nikoljdan, knežev imendan. Knez je dao veliki "diner", pa na njeg je i mene pozvao. Knez je zaista bio velikodušan prema meni; mogao me je još držati u ropstvu, ali me je na prvoj nazdravici proglasio slobodnim, te da mogu ići, kud god hoću. Evo me dakle sada slobodna, a sjutra ću parobrodom u Carigrad. Ali sam dobio od njegova Visočanstva i svih vojvoda svjedodžbu, da sam se na Vučjem dolu hrabro borio i da nijesam bio pijan, kao što me je opisao Muhtar-paša". Ja više ne vidjeh nikada Osman - paše; samo sam čuo, da su ga kasnije Rusi prigodom osvojenja Karsa u Aziji zarobili i odveli u Rusiju.
Za mog boravka zavladaše u Kotoru ospice, te se ja preselih u Dubrovnik 2. januara 1877. Čini mi se, da u Dubrovniku onda nijesu dobro pazili na zdravstveno - redarske prilike, jerbo putnici, koji bi dolazili iz zaraženih mjesta, nijesu bili povrgnuti nikakvoj kontroli. Moja žena, premda je bila kalemljena, pade u krevet i odleža tri nedjelje od ospica, a liječnik nam uvijek govoraše: "Šutite! Nemojte nikome kazivati". U Dubrovniku zovu ospice "šeše".
Početkom januara 1877. otputova vojvoda Don Ivan Musić sa svojim komandirima i kapetanima na Cetinje, da raskrsti svoje odnošaje s Crnom Gorom. On nije ni sudjelovao s Crnogorcima u bojevima, nego je čuvao Klek i svoju nahiju (kotar) do Krupe. Prije toga bio je ministar grof Andrassy pozvao vojvodu Musića u Beč i odredi mu mjesečnu plaću od 1000 kruna, samo da miruje i da se ništa ne pača. Tako je i bilo, te Musić nije ništa radio, nego samo dolazio u Metkoviće, da potegne plaću. U Dubrovniku bijaše onda glavnim otomanskim konzulom (šehbender) Daniš efendija s tajnikom Selim-begom. Daniš efendija je bio Levantinac (tako zovu Europejce rođene na istoku) katoličke vjere, talijanskog porijekla iz obitelji "Danizzi". Francuski glavni konzul bijaše De Sainte-Maria - onaj isti, koji je bio prije u Sarajevu tajnikom. Ostali glavni konzul bijahu ovi talijanski Durando, engleski Monson, a ruski Slavoljubov, Englez Ali-paša bijaše iz Mostara premješten u Carigrad, a na njegovo mjesto dođe Mustava paša, mutesarif iz Tuzle.
Konsul Daniš-efendija dade jedne večeri malu soireeu s plesom u užem krugu znanaca i prijatelja. I mene pozva na tu čast. Za gozbe mi saopći, da me mutesarif Mustafa-paša zove u Mostar, jer da će se namještati u odličnije službe kršćani, pa da je za mene određen kamekamluk. Ja se posavjetovah s Durandom, de Sainte-Marieom i Mousonom, pa mi oni rekoše, da oni misle, da će najposlije morati zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, pa da bi za mene najbolje bilo, da se tamo nađem. Ja ipak ne htjedoh otići u Mostar, dok se stvar ne razbistri, jerbo mi ne znadoše ni oni kazati prave istine. Za primirje činila su se svakojaka nagađanja o dobru uspjehu mirovne konferencije u Carigradu, ali je javno mnijenje bilo već sigurnije za rat između Rusije i Turske. Tako se je očekivalo, da će Rusi, čim primirje isteče, prekoračiti Prut, s velikom ratnom silom. Turska se još uvijek uzdala u mir obećajući, da će uvesti reforme i nekim provincijama dati autonomiju. Nego na ovom mjestu valja nešto više kazati o tome primirju i o kasnijem ratovanju. Za tog primirja narediše velevlasti, da se drže diplomatska vijećanja u Carigradu i tu zaključi, kako da se preinači uprava Osmanlijskog carstva na Balkanu, da jednom kršćani i muslimani uzmognu složno živjeti na istoj rođenoj grudi. Cijela Evropa hoće mir, samo stoji do konferencije u Carigradu, da li će biti ili će planuti vatra, koja može obuhvatiti Europu na dugo i široko. Turska bi htjela do duše popustiti i uvesti pristojne reforme, kakove bi joj Europa narinula, ali kod sve dobre volje ne bi ih mogla provesti, jerbo ne imade gotovo nikakovih sredstava. Svi oni liberalni fermani, koje su Abdul-Medžid i Abdul-Aziz izdali, nijesu puno koristili umirenju Balkana.

Što su god diplomati duže pretresali istočno pitanje - tim su se oblaci više zgušćavali

Oni su fermani nešto malo olakšali život barem za neko vrijeme, na Balkanu, u Damasku, Libanu i Kreti, ali ipak nakon raznih pokolja. Miriditi, na primjer, izvojevali su neku vrstu slabe autonomije samo kremenom i jataganom u ruci. Te reforme, označene u fermanima, bile su u tajinstvenom smislu nacrtane na papiru, pa kad bi se to sve narodu i proglasilo, slaba bi sposobnost činovnika za kratko vrijeme zaboravila na svoju dužnost i na pravilnost službovanja, a osobito u pobiranju poreza, te bi zbog toga pučanstvo moralo opet segnuti za pušku i handžar. Tako je to sve išlo na Balkanu i Maloj Aziji, a evropejska se je diplomacija uzdala uvijek, da će se mir reformama održati. Evropa je vazda željela mir i reforme na Balkanu, a mislila je, da se to može samo time polučiti, da se ta slatka fraza Turskoj kod ovake prigode u prijedlozima umjetne "status quo u suverenstvu sultana i integritetu turskog carstva". Ruski je car uvjeravao lorda Loftusa u Livadiju, da on najvoli mir i da će nastojati, da se mir na svaki način očuva. I knez Gorčakov je uvjeravao svu evropejsku

diplomaciju, da će se strane Rusije najstrožije paziti, da ne bukne rat. Međutim su se u Carigradu s dana na dan obdržavale konferencije u diplomatskom izboru. Te su konferencije naličile trajno naoblačenome nebu; što su god diplomati dulje pretresali istočno pitanje, tim su se oblaci više zgušćavali. Ruski zastupnik Ignjatiev je na ime stavljao take uvjete odnosno, prijedloge, koji su vazda mirisali prahom i olovom.
Austro - Ugarska, premda nije bila uvrštena u veliku germansku konferenciju, ipak je bila u velikom prijateljstvu s Njemačkom. Ministar grof Andrassy revno se je dopisovao u to burno doba sa željeznim njemačkim kancelarom Bismarkom, jer se je strašno bojao rata, te bi se svaki čas uticao Bismarku za savjet. Kad je jednoć Bismark opazio, da se Andrassy uzrujava zbog očevidnog rata između Rusije i Turske, piše mu ovako: "Beruhigen Sie nicht, mein lieber Graf; es wird nicht so arg werden". (Utišajte se moj dragi grofe; neće to biti tako opasno). U isto vrijeme piše jedna uvažena engleska novina, da Njemačka željno očekuje, da se Rusija ma kakvim načinom oslabi. Njemačka trubi na sve strane, da želi mir i obećaje, da će podupirati misao, da se održi status quo granica turskog carstva. Ali Bismark ipak meljuša ruke od veselja, ako samo bukne rat na Balkanu. On je mislio, ako Rusija nadjača, Njemačka će znati izvući korist od toga, ako li pak podlegne, Njemačka će opet svoje postići, a Rusija će makar za 50 godina biti tako oslabljena, da neće moći za toga vremena ni misliti na ikakvu akciju.
U Austro-Ugarskoj su toga vremena vladale tri stranke; jedna konstitucijonalna, druga napredna i treća madžarska. Madžari su htjeli status quo na Balkanu, jerbo su i oni htjeli svoj status quo na Litavi, a ovo bi se moglo poremetiti pripojenjem Bosne i Hercegovine. Konstitucijonalci su također htjeli, da sve u miru t.j. bez rata i zapletaja prođe. Napredna pako hotijaše aneksiju Bosne i Hercegovine veleć: mi moramo naprijed, jerbo ako pustimo Bosnu i Hercegovinu drugome u ruke, izgubili smo i Dalmaciju, a Italija će onda pogotovo udariti na nas radi Tridenta i Istrije, na koje odavna vreba.
Gdje je onda mogao nadoći trajan mir na Balkanu mjesto ljuta boja, gdje se je moglo održati ropstvo kraj nagona za slobodom?! Nego sada idimo opet na malu zgodu u Dubrovniku, pa ćemo iza toga odmah na tlo bosansko - hercegovačkog ustanka.
Daniš-efendija ponudi mi službu u svome konzulatu, pa da onđe čekam razvitak stvari. Ja primih tu ponudu. Nakon toga otpremi me konzul u Metkoviće kao svog povjerenika za otpremanje turskih obitelji i nemoćnih oficira iz Hercegovine preko Stona i Dubrovnika na istok. Ja sam taj posao obavljao šest mjeseci.
Među tim mi se Daniš-efendija potuži na Don Ivana Musića, jer da mu je bio obećao ostati vjernim turskoj carevini pod uvjetom, da turska vojska neće udarati na njega; da je išao u Trebinje i tu dobio od turskog zapovjednika odlikovanje i predujam od 3000 kruna, a da je sada ipak pogazio svoju riječ i prislonio uz Adrassya.

U to crnogorska vojska prestade da daje hranu opsjednutim Turcima i Nikšić na juriš osvoji

Don Ivan Musić nije o tome vodio brige, on je slutio već po obilatoj novčanoj potpori i blagonaklonu ponašanju grofa Andrassy, da se nešto krupno za Bosnu i Hercegovinu iza brda valja. Napokon izađe i vrijeme šestomjesečnoga primirja, te Rusi prijeđoše Prut i ukrcaše se na obalama rijeke Dunava. U to i Crnogorci prestadoše davati hranu opsjednutim Turcima i Nikšić jurišem osvojiše. Po tom Nikšićani Turci iseliše u razna mjesta Hercegovine; samo ostade okolo 40 kuća.
Kako je prošla vojska Rusije protiv Turske, to svak znade. Rusi dođoše pred Carigrad, a u San-Stefanu ratujuće stranke sklopiše mir, te se počeše činiti pripreme za Berlinski kongres, na kojem će velevlasti odlučivati o sudbini balkanskih naroda, o Grčkoj, Kreti i Jermenistanu. Turska nije još nikako mislila, da će izgubiti Bosnu i Hercegovinu; valije i mutesarifi počeše neke tobožnje reforme provađati, odnosno pogdjekojega kršćanina postavljati na bolja upravna mjesta. Tada sam se ja nalazio, kao što rekoh, u Metkovićima. Mutesarif Mustafa-paša bijaše došao u januaru 1878, u Počitelj, te mi brzojavi, da i ja tamo dođem. Ja dođoh, a on mi dade mjesto mudira (upravitelja nahije), ali da najprvo dođem k njemu u Mostar. Ja pristadoh na to i uzeh po nešto raditi kod mutesarifata u Mostaru, ali mi se je uvijek vrtjela po mozgu Austro-Ugarska i kongres u Berlinu. Za toga vremena bijaše neki mir u Hercegovini, ali su dolazile vijesti, da je u Sarajevu i po Bosni zavladala anarhija, a osobito Hadži Lujo pribavio puno pristaša, pa raspirio opsežnu bunu protiv kršćanima. To je sve predočio fra Grga Martić u svojim "Osvetnicima", pa se ja za to neću na ovom zaustavljati, a to i ne spada u opseg mojih neposrednih doživljaja.
ANARHIJA U MOSTARU BAŠ PRED OKUPACIJU: Tada bijahu u Mostaru ovi konzuli: austrijski Strauss, francuski Wiet, talijanski kao zastupnik Vasillo, i engleski Freeman. Potonji se je doduše u ovo vrijeme nalazio u Sarajevu, a ruski je bio odsutan radi rata. Francuski konzul Wiet bijaše oženjen, ali mu je gospođa bila u Sarajevu kod svoje sestre, gospođe ruskog konzula Kondriawtzeva. Tako ovaj francuski konzul boraviše sam u konzulatu, pa jer mu je to bilo neugodno, zamoli me, da ja stanujem kod njega. I zbilja se ja kod njega udomih; samo sam danju išao na posao u mutesarifat. U mutesarifatu su se obično održavale dnevne sjednice, ali se nije u istinu ništa ozbiljno radilo osim to, da se pazi na tjeranje poreza, a osobito desetine. Tako je to trajalo sve do ulaska austrijske vojske. Turska pak regularna vojska od 5000 Anadolaca bijaše se, pod zapovjedništvom Ali-paše utaborila na Buni, dva sata daleko od Mostara.
Jednom odoh ja s Fatim-efendijom (Markom Poljarićem) na kontrolu popisa desetine. Mi smo se nalazili baš u Mostarskom blatu, kad nam stiže nakon četiri dana nalog od mutesarifa, da se odmah vratimo u Mostar, jer da se radi o vrlo važnim stvarima. Dojašismo u Mostar od strane blizu izvora Radobolje. Koga god smo kroz ulice sretali, gledahu nas ozbiljna i blijeda lica. Sve šuteći dođosmo napokon kući kroz one dosadne ulice. Sutri-dan nam mutesarif ozbiljnim i promuklim glasom reče, da je dobio službenu vijest iz Carigrada, da će Austro-Ugarska posjesti Bosnu i Hercegovinu, a da se tome zapovjednuću nema niko protiviti; za to da će i carska otomanska vojska mirnim načinom isprazniti ovu zemlju, i još reče: "Čekat ćemo, dok ovih dana bane austro-ugarska vojska, pa ćemo onda znati, šta ćemo raditi". Cijeli sokaci i trgovi po gradu bili su prenapunjeni svijetom, da se dogovora i pretresa, što da se radi. Brigadir Ali-paša sa svojim četama na Buni sprema se na odlazak i ne će više ništa da zna za Mostar. On je bio među tim otpustio sav bosanski redifski bataljun iz Travnika veleć, da bosanski vojnici ne spadaju više carskoj otomanskoj vojsci. Nu Ali-paša otpusti taj bataljun potpuno naoružan. Travnički bataljun strpa se u razne kuće po Mostaru, te postade strahom i trepetom grada tražeći jesti, piti i otimati lijevo i desno.

Tako se nakupi 12.000 muslimanskih borilaca da idu na dalmatinsku granicu dočekati kaure

Fatim-efendija Poljanić posla mi jedno pisamce u francuski konzulat, u kojem veli: "Ja se nalazim kod biskupa. Ja ću noćas u ponoć s biskupovim tajnikom fra Martinom Ljubićem pobjeći u Dalmaciju. Molim te, dođi odmah, da zajedno putujemo. Biskup će ostati; on kaže, da ne će nikud bježati". Ja se digoh, da idem, a konzul Wiet povika mi: "Zar ćete me sama ostaviti u ovijem najopasnijem časovima. Ja ne smijem svoga mjesta ostaviti; molim Vas, ostanite sa mnom". Ja zbilja ostadoh čekajući sreću i nesreću. Mostarac Hadži-Arif-efendija Kajtaz nalazio se je onda u Sarajevu na vijećanju, šta da se radi u tim kobnim odnošajima. U to anarhistična vlada u Sarajevu potjera valiju i Osmanlije, a naimenova Kajtaza hercegovačkim mutesarifom. Po tom on brzojavi u Mostar, da se sva Bosna sakuplja na otpor proti Austriji; da će doći velika pomoć iz Bosne Hercegovcima, pa nek se ne dade Austrijancima nikako prijeći preko granice. I u Mostaru se proglasi anarhistička vlada: "Kad nas naš car neće više da brani, branit ćemo se mi sami" - rekoše svi. Na skupštini izabraše Alijagu Hamzića vojskovođom, a Ali-efendiju Haljevca civilnim upraviteljem. Dođe i Salko Forta od Nevesinja sa svojim četama u Mostar. Tako se nakupi 12.000 borilaca, da idu na dalmatinsku granicu dočekati kaure. Sva je vojska bila sakupljena na Velikoj Tepi i po sokacima čekala znak na odlazak. U petak dne 29. jula 1878. pođe deputacija prvenaca revolucionarne struje u konak, da od upravnog vijeća i zakonoša ishodi sankciju, da smije stupiti u borbu proti neprijatelju. Ne našavši mutesarifa u konaku odoše u njegov privatan stan, te ga više silom nego milom izvukoše iz harema i odvedoše u konak. Tu je bilo već sve vijeće sakupljeno, ali samih muslimana. Okolo 10 sati prije podne posla mutesarif francuskom konzulu Wietu jednog zaptijanskog juzbašu s nekoliko uglednih građana s pozdravom, nek se ništa ne boji, da se ne će ništa zla dogoditi, meni pako reče juzbaša: "Zove Vas mutesarif". Kad ja dođoh mutesarifu, on mi reče: "Kod zaptijanskog majora Mehmed-efendije Rašidovića sakupilo se je mnogo otmenih ljudi; idite tamo, nešto Vas trebaju". Odmah mi se počeše vrtjeti neke sumnje po mozgu; ali nije bilo druge; ja odoh. Kad ja tamo, svi me prijazno primiše, te se ja osokolih. Po tom mi rekoše: "Sjedi i napiši na francuskom jeziku brzojav caru austrijanskome!" Na to mi stadoše diktirati od prilike ovako. "Mi se pokoravamo visokoj odluci Berlinskog kongresa i volji Vašeg Veličanstva. Pošaljite upravne činovnike, koji će u našoj zemlji upravljati, ali ne ćemo trpjeti, da nam vojsku ovamo šaljete". Ovakov brzojav bi odmah otpremljen. Među tim se sastadoše opet svi kod mutesarifa na daljnje vijećanje. Jadni mutesarif sve im je govorio: "Sve, što ćete raditi, radite dobro i pazite dobro, šta ćete raditi!" Po tom se ja vratih u engleski konzulat. Konzul Wiet i ja baš ručasmo, te se naslonismo na prsobran terase u bašči, da gledamo na ulicu, kad u dva sata poslije podne čusmo veliku pucnjavu pušaka, pisak vojničke trube i veliku halabuku u pravcu konaka. Kad se je bilo vijeće u konaku sakupilo, otpušteni bataljun iz Travnika bio je opsjeo sav konak. Ja i konzul Wiet nijesmo ništa dobra slutili. U to doba protrča kraj naše terase jedan naš susjed otomanski natporučnik. Ja ga viknem, zaustavim i upitam, što je ono bilo. On nam reče: "Navalili su na konak, nekoga su ubili, ali ja ne znam koga, a sad eto viču: "Ubij sve, što je u pantalonama!" - pa ja eto bježim, da tražim bašibozučke haljine". Tada ja rekoh Wietu: "Jutros je mutesarif poručio, da se ne će ništa zla dogoditi, a eto ti sad". Sad nas obuze obojicu velika briga, šta će biti od nas u tome groznome stanju. Nakon po sata počeše velike skupine svijeta malog i velikoga gmizati ulicama vičući: "Hajde svak na kaure!" Vukli su topove, municiju i puške, koje su upljačkali po vojničkim spremama, a te je rulje vodio Alijaga Hamzić na konju i s golom sabljom u ruci. Sad ću pak pričati, šta se je u konaku dogodilo.

Kršćani mišljahu da će sada da nastane pokolj, a muslimani se bojahu pljačkanja

Kad u vijećanju nijesu mogli doći do nikakova zdravog zaključka, na jedan put se digoše na noge zapovjednici: Alijaga Hamzić, Ali-efend-ija Haljevac i neki drugi prvenci revolucije, te zatražiše od mutesarifa, da ih kao najstariji carev zastupnik vodi u borbu proti kaurima. Mustafa-paša odgovori im, da je on dobio nalog od cara, da se ne smije nitko odupirati austro-ugarskoj vojsci, koja dolazi u zemlju na prijateljski način za to, da uspostavi red i mir, pa da on ne može prekršiti carske zapovijedi. Onda se oni okrenuše prema muftiji, te mu rekoše, da im on dade fetvu, da se mogu po šerijatu boriti protiv neprijatelja. Muftija im odgovori apodiktično: "Gdje nema cara, nema ni fatve po šerijatu". Tu se slučajno bio desio i potpukovnik Murat-beg iz Ali-pašine regularne vojske, da dade potpisati neke isprave za odlazak. Na prostranom hodniku pred vijećnicom i u dvorištu konaka bijaše sakupljena velika rulja naoru-žanog bašibozuka i veći dio redifskog bataljuna iz Travnika. Kad čuše odgovor mutesarifa i muftije, dadođe vođe znak za klanje, a rulja nahrupi u vijećnicu i stade hvatati tobožnje izdajnike, da ih isjeku. Najprvo pade žrtvom hadžara Mustafa-pašin zet Ali-beg; njega posjekoše u vijećnici na očigled punca mu. Mutesarifa izvedoše u dvorište, ispališe u njega ostraga kuburu, a za tim priskoči Mehmed-beg Memac, otpušteni činovnik desetine, pa ga sabljom posiječe. Potpukovnik Murat-beg bijaše izletio na hodnik; no i njega onđe rulja sasječe na komade. Muftija Karabeg bijaše se među tim sakrio u prohod, no našav ga izvukoše ga iz prohoda na hodnik, pa i njega onđe sasjekoše na komade tako, da su ga odnijeli u ponjavi na ukop. Kadija se je bio nekako proturao do dvorišta i stao bježati niz ulicu. No na ulici potepe mu se noga, pade, ta ga stigoše i posjekoše. U tom krvavome vijećanju pade dakle pet ljudskih žrtava, a redifski bataljun iz Travnika izbaci salve iz pušaka pišteći u trube za znak slavlja nad tim pokoljem. Sav grad zamuknu od straha; svakog spopade panika. Kršćani mišljahu, da će sada nastati pokolj, a muslimani se bojahu pljačkanja Nikšićana i Travničana. Nikšićani navalište za tim u harem muftije Karabega i svu kuću opljačkaše, pa još uhvatiše za noge njegova dvogodišnjeg sinčića te ga htjedoše svega sasjeći, ali se ipak nađe među njima jedan milostiv, te oslobodi jadno dijete od smrti. Ne poštediše ni ženskog stida: uhvatiše muftinicu i sve haljine s nje zguliše. Muftinica je imala golem niz dukata na grlu, uvezanih konjskom strunjom. Kako je konjska strunja čvrsta, ne dade se lako prekinuti, te su je trojica vukli po hodniku (divanhani), dok su joj tu zlatnu ugrlicu raskinuli i dukate razgrabili. Na te vijesti mnogi su se građani bili razbjegli ili posakrivali. Katolički kodžobaša (podnačelnik) Stepan Grabovac sakrio se u podzemni ćumurluk (podrum uglja) vladike i tu čamio tri dana, a vladika mu je dodavao hranu i piće kroz rupu. Takovu su muku i mnogi drugi građani mučili tri dana sve do oslobođenja. Nikšićani sve pokućstvo u konaku opljačkaše, a što nijesu mogli nositi, to uništiše. Arhiv sav poderaše i razbacaše po dvorištu i sokacima. Ja i konzul Wiet mislili smo onog dana omrknuti, a sjutradan ne osvanuti i dogovorili smo se s kavazima (tjelesnom gardom), šta da radimo i kako da sebi osiguramo život. Engleski konzul Freeman bio je tada, kako rekoh, odsutan u Sarajevu, ali konzularski stan, namještaj i poslužno osoblje bilo je sve na svome mjestu. Poručismo najodvažnijemu kavazu engleskog konzulata, Arnautu Ferhad-agi, da nam dođe. Kad nam

dođe, rekosmo mu: "Zgrada francuskog konzulata vrlo je slaba; nema ni gvozdenih rešetaka, te se može sa svih strana lako u nju uljeći i poubijati nas. S toga ćemo se mi odmah preseliti u engleski konzulat s našim kavazima, jer ćemo tu biti puno sigurniji nego ovdje". Ferhad-aga nam reče: "Pravo imate, ja Vam stojim na raspoloženje. Ali sada je nemoguće to izvesti, jer se je već mrak uhvatio i rulje naoružanog bašibozuka sakupljene su po ulicama i trgovima i imade ih mnogo pijanih, pa bi nam mogli stati na put i od nas zlo uraditi".

Nijesmo dobivali vijesti; sve su brzojavne žice bile potrgane a činovnici rastjerani

"Ja ću ostati s Vašim kavazima noćas ovdje, braniti Vas do zadnje kaplje svoje krvi, te Vas sjutra, kad svane, odvesti na Carinu u engleski konzulat, gdje ćete zaista biti sigurniji nego ovdje". Mi ušutismo, večerasmo i legosmo spavati. Slušali smo svu noć viku; bahat konja, vrisku i divlje urlikanje bašibozuka; ali srećom ne bijasmo napastvovani. Sjutra-dan se digosmo; kad je zora bila zarudjela, pokupismo u pisarni najvažnije stvari i u pet sati uputismo se prama Carini, a u konzulatu ostavismo samo jednog slugu. Pred nama je išao Ferhad-aga u sjajnoj arnautskoj odori; imao je za silahom, koji mu je bio zlatom izvezen, dvije kubure, handžar i niz bedru sablju istočnog oblika, svu srebrom okovanu, te u ruci debeo štap. Osim toga su dva kavaza francuskog konzulata išla za nama, u blizu isto tako odjevena i naoružana. Čim smo na ulicu izašli, počeše se okolo nas kupiti bašibozuci jedan po jedan, te se do Velike Tepe nakupi za nama više od stotine. Ferhad-aga je pred nama mahao štapom i vikao gustim čoporima bašobozuka, da nam se uklone. I zbilja bašobozuci su nam se uklanjali. Samo smo mi obojica bili u velikom strahu očekujući, kada će nam iza leđa sinuti nož i glavu odsjeći. Putem mi je konzul nešto govorio, ali nije on mene razumio niti ja njega, jer su nam se obojici usne tresle, pa kad smo kasnije došli na Carinu u sigurnije mjesto, pitali smo jedan drugoga, šta smo govorili i mislili. Došav na Suhodolinu, treći dio puta do engleskog konzulata, ugledah civilnog upravitelja Ali-efendiju Haljevca, te mu povikah: "Ali-efendija! Daj nam nekoliko naoružanih ljudi, da nas otprate do u engleski konzulat na Carinu". On zbilja zapovijedi barjaktaru Mustafagi Kazazu, da nas s četrdeset najbolje naoružanih momaka otprati na Carinu i da nas ondje čuvaju, dokle god nam bude potreba. Tako nas otpratiše do engleskog konzulata, a konzul Wiet turi u ruku barjaktru Mustafa-agi Kazazu 40 napoleondora. Naši pratioci ostadoše za vratima, a mi se s kavazima udomismo u udobnome engleskom konzulatu, jednokatnoj, novoj i tvrdo sagrađenoj kući Jefte Bjelobrka. Poslije bi barjaktar Kazaz često kucao na vrata i pitao nas, da li nam što treba. Tri smo dana bili zatvoreni u toj udobnoj kući. Imali smo do duše svu obilatu opskrbu, ali su nas mučile razne misli, kako će se to sve svršiti. Nijesmo dobivali od nikud stalnih vijesti; sve su brzojavne žice bile potrgane, a činovnici rastjerani. Konzulat austro-ugarski bio je daleko od nas, a sav grad zaposjednut bašibozucima, te nijesmo mogli saznati ništa o sudbini konzulata Straussa i njegova osoblja. Zastupnik talijanskog konzula Vasillo bio je siguran za svoj život, jer je gonio talijansku politiku proti Austriji, sve šurovao s Turcima i sokolio ih na otpor, samo da može izvijestiti svoju vladu, da se Austro-Ugarska ne prima simpatično u Bosni i Hercegovini. Biskupu Kraljeviću poručivao je svaki dan, da neće Austrijanci zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, ali ga je biskup poslije dobro opisao i ocrnio kod generala Jovanovića, te je Vasillo nakon zaposjednuća morao brzo otići iz Mostara. Biskup fra Anđo Kraljević bio je jako energičan čovjek. Vazda se je oblačio kao kadija ili muftija. Kao virilista u upravnome vijeću prije bune jašio bi na konju do konaka i nazad, u pratnji dvojice sluga. Vazda je bio u fesu, u crnoj džubi (gornja haljina do zemlje) s crvenom postavom, u zelenim ili modrim čakširima do zemlje, s crvenim postolama (cipele), te s velikim zlatnim križem na debelu zlatnom lancu nis prsa. On je imponirao svima, osobito kao krupan i zdrav čovjek. Za ove uzbune dolazili su mu naoružani razni zlikovci, da mu izmame silom novaca, ali da bi on, premda starac od 65 godina, sve neustrašivo s dvojicom sluga protjerao. Najviše ga je napastvovao Hadži-Alija Drače, ali bi ovaj junak dobio svoje od biskupovih sluga.

OKUPACIJA MOSTARA: Kada čuše Sarajlije, da je general Filipović s vojskom prešao Savu, narediše na sve strane, da se valja oduprijeti.

Arnauti i Nikšićani ne htjedoše se povlačiti već se ušančiše da bi dočekali Austrougare

Osim toga protjeraše sve austro-ugarske podanike iz Sarajeva, a budući su sve puteve prama Brodu bili ustaše zaposjeli, ne smjedoše ih onamo uputiti, nego ih okrenuše prama Dalmaciji.
Dne 31. jula sjeđasmo konzul Wiet i ja iza večere u engleskom konzulatu razgovarajući se o ovim raznim kobnim prilikama. U to doba čusmo veliku viku pomiješanu s njemačkim i turskim riječima. Mi se prepadosmo; mišljasmo, da je kucnuo i za nas zli čas, te povikasmo kavaze. Kavazi poletješe naoružani na avlinska vrata i javiše nam, da je doprtljao austrougarski general konzul Vasić sa svojim osobljem i sa svom austrougarskom naseobinom i da hoće noćiti u engleskom konzulatu. Po tom mi naredismo, da se vrata otvore, te Vasić upade sa svojim osobljem. S njim su bili: vice-konzul Holzinger, kancelist Hrkalović, tri feldvebela i vjerni mu stari kavaz Mahmudaga. Ovu svu austrougarsku kolonu pratila je jaka straža bašibozuka iz Sarajeva sve do dalmatinske granice, a zapovjednik straže bijaše Hađi-Mustava, hamamdžija Gazi Isabegova hamama (banje) u Sarajevu. Generalni konzul Vasić i petorica od njegova službenog osoblja noćiše kod nas, a oko 40 duša Austrijanaca, većim dijelom zanatlija (obrtnika) i trgovaca, strpaše u veliki han, da prenoće. Sjutri-dan pako zorom otputova Vasić sa svojom kolonom u Metkoviće. Prije toga bijaše Mehmed beg Kapetanović Ljubušan prešao iz Vitine u Vrgorac generalu Jovanoviću pod okrilje i uvjerio ga, da se Ljubišaci ne će opirati ulasku vojske. Ovo je ponašanje Mehmed begu Kapetanoviću u velike pomoglo u kasnije doba, uzdiglo ga na velike časti. Vidjesmo ga kasnije i kao načelnika glavnog grada Sarajeva malo ne do smrti, a njegova braća: Bećir beg, Ibrahim beg i Osman beg postigoše također velike časti, te se tako svi ovi dobro okoristiše onom taktikom svog brata. No premda je general Jovanović bio prešao granicu s čitavom divizijom, javi ekspresno konzulu Straussu u Mostar, da dolazi samo s XVIII regimentom. Svi se začudiše, kako može s jednom regimentom prelaziti granicu, kad će ga dočekati 12.000 bašibozuka. Međutim Alijaga Hamzić i Aliefendija Haljevac uputiše se Jovanoviću u susret s 12.000 bašibozuka; među ovima je bilo 500 Arnauta i Nikšićana, ljudi beskućnika i pripravnih na svako zlo. General Jovanović već prođe kroz Ljubuški sasvim mirno i dođe na polovinu puta do Mostara, u Čitluk. Bašibozučke vođe Hamzić i Haljevac, bili su ipak oprezni, te su ostavili čete nekoliko kilometara ozad, a oni su otišli u logor Jovanoviću, te mu stali besjediti,

da je pučanstvo Hercegovine brzojavno zamolilo Njegovo Veličanstvo Cara austrijanskog, da ne šalje vojske u Bosnu i Hercegovinu, nego da pošalje činovnike, koji će urediti odnošaje i upravljati zemljom, te da obustavi zaposjednuće sa vojskom. General Jovanović njima odgovori: "Ja sam pošao, da zaposjednem Hercegovinu; ja imadem svoj program, po kojemu ću s dana na dan raditi ono što sam naumio. Vidite li vi ovu moju vojsku od 30.000 momaka i ove silne topove? Morate se pokoriti! Uzmite ove proglase Njegova Veličanstva cara i kralja na bosansko-hercegovački narod! Idite odmah natrag i prilijepite ih po svim ulicama i trgovima grada Mostara! Nek je tamo sve mirno, pa kad uljegnemo u grad, nek se nitko ne makne u neprijateljskoj nakani, jer ću sve spržiti topovima i obratiti u pepeo". Vođe se ljutih bašobozuka prepadoše, kad ugledaše silnu vojsku i ratnu spravu, s kojom je Jovanović dolazio, uzeše proglase i otidoše povukavši natrag i svoje čete, 500 Arnauta i Nikšićana ne htjedoše natrag s Hamzićem i Haljevcem, nego se u-šančiše, da se pobiju s Jovanovićem. Čim se je njima vojska na puškomet približila, zapucaše i ubiše četiri vojnika od prtljage. No Austrijanci naperiše topove i stadoše pucati na te ustaše. Njihove topovske kugle zgađale su dobre i dizale silesiju kamenja u zrak, a za tim je kamenje padalo na ustaše kao kiša tako, da su mnogi bili usmrćeni. S toga se ustaše brzo razbjegoše na sve strane, a vojska Jovanovića proslijedi svoj put prama Mostaru.